

BERDIAEV

UN NOU EV MEDIU

301.958

Editura OMNISCOP

Un Nou Ev Mediu este cartea ce l-a
adus lui Berdiaev consacrară deplină
Succesul deosebit de care s-a bucurat
scrisorile sale poate fi remarcat și în faptul
că această lucrare religioasă a lui
Berdiaev a devenit cea mai personală și
comunicativă a lui. Un Nou Ev Mediu este un
tratat de teologie a întregii sale creații
spirituale, care a rămas până în
astăzi **numărul** principal pentru
reconstrucția spirituală a lumii.

S.F.

Nicolae BERDIAEV

UN NOU EV MEDIU

cu un studiu introductiv de Sandu FRUNZĂ

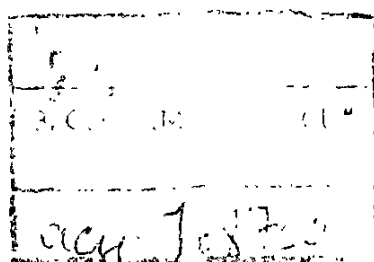
6202

238818
B.C.U. - IASI

Editura OMNISCOP
Craiova, 1995

Tehnoredactare: OMNISCOP S.R.L.
Tehnoredactor: Cornel TOANĂ
Consilier editorial: lect. univ. Nicolae PANEA
Imprimare: Tipografia POLICROM Craiova

930.1 : 2 (02.02.71 = 135.1)
1/ Berdiaev, Nicolae (02.02.71 = 135.1)

© OMNISCOP

Toate drepturile de difuzare, inclusiv în Basarabia,
aparțin Editurii OMNISCOP

Prezenta lucrare reproduce ediția apărută în 1936 în
traducerea prof. Maria VARTIC, sub auspiciile Arhidiocezei Sibiu,
cu actualizarea ortografiei și cu o nouă îngrijire a ediției.

I.S.B.N. 973 - 96109 - 5 - 1

*Epoca istoriei, teologia istoriei
concepție și scriere: Berdiaev, Nicolae*

DIALECTICA SACRULUI CA TEOLOGIE A ISTORIEI

Berdiaev face din filosofia sa un act existențial. Asumându-și propriile mărturii asupra destinului creator, el încearcă să desfacă pojghița de lut de pe fața omului și să-i redea chipul nupțial și luminos. Nu este vorba aici de o cosmetizare a omului, ci de o interiorizare a tainei transcendente ce trebuie să înflorească pe chipul omului ca ființă teandrică.

Recuperarea omului căzut pradă obiectivării și istoricizării pare să fie sensul prim al demersului berdiaevian care se constituie într-o insolită teologie a istoriei. Atât lucrarea de față cât și întreaga operă a lui Berdiaev ni se înfățișează, la o privire de ansamblu, ca o convingătoare teologhisire asupra istoriei. Evident, avem de-a face cu o analiză ce iese din cadrele tradiționale ale interpretării istoriei de către teologia tradițională și se apropie, mai degrabă, de ceea ce îndeobște este cunoscut drept teoria dialecticii sacralului și profanului.

Deși autorul nu folosește termenii „sacru” și „profan” el operează în chip teologic cu aceste conținuturi, fapt ce ne permite să vorbim cu ușurință de dialectica sacralului ca teologie a istoriei. Sugestia ne-a fost dată de filonul masiv pe care îl ocupă problema desacralizării și resacralizării în creația lui Berdiaev.

Nu folosim termenul de secularizare pentru că, deși poate fi invocat în maniera tradițională de interpretare a relației Divinului cu istoria, el devine inoperant într-o critică a revelației făcută de pe pozițiile unei filosofii a spiritului care deschide posibilitatea interpretării ei și ca o teologie a istoriei. Secularizarea poate fi acceptată cel mult ca un moment istoric de ocultare a sacralului care însă nu poate fi desprins din foarte complexul joc de puzzle ce îl presupune relația divinului cu istoria. În cele câteva decupaje pe care le-am realizat în vasta operă a lui Berdiaev vom vedea că e în spiritul gândirii sale modul de înțelegere a istoriei ca devenire a modalităților sacralului.

1. Revelație și obiectivare

Un prim fenomen ce se înscrie în ceea ce am convenit să numim dialectica sacrului și profanului este obiectivarea ce face ca Revelația să părăsească starea sa originală de relație spirituală și să se disperseze în planul secund al receptării sale în istorie.

Revelația este concepută de Berdiaev ca o țâsnire a spiritului în istoria concretă, în viața omului unei anumite epoci, unui anumit loc geografic, cu o anumită încărcătură a conștiinței. Revelația trebuie înțeleasă ca o dezvăluire a lui Dumnezeu înspre om. De aceea adevărul etern al revelației se istoricizează, se limitează, se transpune în categoriile universului mărginit al omului, se exprimă în limbajul acestuia spre a i se face accesibil. Avem aici fenomenul ce poate fi observat în toată istoria religiilor: sacrul se limitează într-o piatră, un copac sau într-un om, se integrează formulei de cultură și civilizație a grupului social respectiv spre a se face accesibil omului.

Așa cum foarte bine observa Berdiaev, Revelația se desfășoară în mediul uman, prin om, și capătă amprenta umanității. Împinsă la extrem, această obiectivare a Revelației cade însă în sociomorfism, astfel încât, din fenomen spiritual, Revelația devine o simplă reflectare denaturată a ideii de Dumnezeu, care este îmbibată de starea omului în istorie până la confundarea cu aceasta.

Degradarea receptării Revelației are la Berdiaev două cauze principale.

a) Una ține de caracterul teandric al revelației creștine exprimat în faptul că, pe de o parte, Revelația este iradiere dintr-un centru în jurul căruia se organizează întreaga religie, iar pe de altă parte, ea este concomitent și un eveniment interior care angajează subiectivitatea omului. Dimensiunea teandrică se dezvăluie și în îndemnul lui Berdiaev de a concepe Revelația istoricizată ca pe o simbolică a vieții spirituale. Trebuie sesizat planul metaistoric din spatele ecranării istorice. Prin Revelație, Dumnezeu se dezvăluie dar, în același timp, se reînvăluie în taină. Prin urmare, Revelația trebuie trecută prin filtrul unei conștiințe simbolice care să nu se oprească la ceea ce spune literal textul, să nu privească lumea în obiectivarea sa opacă, ci să-și permită un travaliu al semnificării care s-o împingă dincolo de esența lucrurilor, acolo unde spiritul poate fi întrevăzut ca lumină ce se întredeschide.

Este îndemnul pe care nu doar autorul cărții *Adevăr și revelație* ni-l adresează, ci, în același spirit, ne vorbește întreaga fenomenologie a religiilor care accentuează mereu că importantă nu e formula idolatrică prin care se lasă sesizat sacrul, ci realitatea transobiectivă la care ne conduce înțelegerea în maniera unei „suprafețe semnificante” a formulelor mitologice de exprimare. Apare însă aici o diferență semnificativă. Dacă pentru istoricul religiilor Divinitatea se manifestă total și dintr-o dată în fiecare modalitate de revelare a sacrului, în filosofia spiritului pe care Berdiaev o propune are loc o degradare (în sensul de ascundere, uitare) a înțelegerii spiritului odată cu trecerea de la înțelegerea elevată a Revelației înspre o înțelegere grosolană, antropomorfizată a acesteia.

Dacă pentru Eliade tot ceea ce omul a iubit vreodată e susceptibil ca într-un anumit moment al desfășurării Revelației să fie încărcat de sacralitate, la Berdiaev fenomenul obiectivării Revelației capătă caracteristicile unei înstrăinări de sine a Revelației ca manifestare teandrică. Nu e vorba de secularizare aici deoarece nu sacrul, ci înțelegerea Revelației ca Revelație se degradează. Mai bine spus imaginea Revelației, ideea pe care ne-o facem despre Dumnezeu. Ceea ce ne îndreptățește să vorbim la Berdiaev de dialectica sacrului, deoarece, în cele din urmă, divinitatea sociomorfizată este ruptă de caracterul său transcendent și funcțiile sale sunt preluate de forme idolatre din planul orizontal al fințării umane.

Fenomenul are pentru Berdiaev consecințe nefaste în planul umanului, care este condamnat, în cele din urmă, la pierderea Transcendenței. Filosoful nostru consideră sugestivă, pentru a ilustra această stare, imaginea pe care o oferă filosofia lui Heidegger. Principalul reproș ce i se aduce acestei filosofii este limitarea nevoii umane de transcendență la autotranscenderea fără Transcendență. Amintim în treacăt că este și întâmpinarea pe care Părintele Stăniloae o aduce gândirii heideggeriene argumentând că aceasta pierde dimensiunea verticală a transcenderii odată cu reducerea vieții umane la planul unei singure lumi în care nu-și mai are locul cuvenit modelul hristic al teandricității și transcenderii.

Divinitatea este împinsă treptat în sfera incognoscibilului astfel încât omul, ca „ființă plată”, ajunge chiar la negarea Transcendentului ale cărui virtuți le transferă în lumina cotidiană a propriei istorii (vezi *Filosofia lui Dostoievski*).

b) O altă cauză ce determină degradarea Revelației este raționalizarea impusă de exegeza teologică. Critica Revelației pe care Berdiaev o propune este, mai degrabă, critica raționalizării teologice a revelației și a ceea ce e prea omenesc, de calitate inferioară în diversele interpretări ce i se dau. Filosoful nu neagă necesitatea teologiei. Dimpotrivă, el subliniază caracterul pozitiv al manifestării umanizate a lui Dumnezeu în istorie. Pentru a se comunica, Dumnezeu trebuie să se umanizeze. Ceea ce stârnește însă revoltă este raționalizarea și moralizarea lui Dumnezeu în „concepțe necrozate ce șochează rațiunea și conștiința umană“.

Deși adept al apofatismului, Berdiaev atrage atenția că absolutizarea unei concepții pur apofatice despre Dumnezeu duce la negarea unui raport viu cu Dumnezeu. Există, deci, riscul de a substitui pe Dumnezeu cu Absolutul, un concept logic ce face obiectul abstractizărilor și speculațiilor filosofice. Chiar dacă, pe urmele lui Eckhart și Böhme, consideră că Divinitatea e mai profundă decât Dumnezeul Trinitar, el subliniază că e absolut necesar ca Divinitatea să fie „răsturnată trinitar-tri-ipostatic“ în lume. Mai mult decât atât, în alte locuri, filosoful dă un impuls gândirii teologice reclamând, în numele nevoii de comunicare divino-umană, necesitatea dogmei și a dogmatizării. Dar se străduiește, în același timp, să releve că acest plan al teologicului nu este cel al Spiritului, că teologia exprimă un plan „secund“ care, pentru a fi înțeles, trebuie privit în oglinda a ceea ce este „originar“.

Prin urmare, o exegeză nedeformată a revelației presupune credința ce angajează subiectul uman. Acest subiect pentru care evenimentele Revelației trebuie să devină elemente ale experienței sale spirituale. Și, mai mult, să determine o înaintare a acestuia pe calea Spiritului. Doar așa se dezvăluie semnificația mistică a dogmei și dogmatizării.

Alături de alte paradoxuri, Berdiaev introduce și paradoxul înțelegerii lui Dumnezeu. El presupune un dublu proces: o epurare a antropomorfismului în conceperea divinității, pe de o parte, și un proces de umanizare, dar o umanizare sacrificială, de esență divină, pe de alta.

Așadar, Berdiaev nu este antiraționalist, dar prin critica Revelației el postulează necesitatea unei rațiuni luminată interior de Revelație. Raționalizarea teologică este transfigurată prin credință, deoarece „credința presupune o cunoaștere dobândită integral în spirit“.

Odată cu experiența modernității o asemenea cunoaștere mai poate fi dobândită doar printr-o nouă experiență dată de ceea ce Berdiaev numește *Un Nou Ev Mediu* – o epocă pe care „ritmul istoric o substituie celei de ieri și e trecerea raționalismului timpurilor moderne la un iracionalism sau, mai degrabă, la un supranaturalism al timpurilor medievale”.

2. Omul și istoria: misterul teandricității

Primul semn al situării lui Berdiaev pe terenul unei gândiri religioase libere este modul de așezare a omului în istorie. Destinul omului este destinul tragic al unui Dumnezeu condiționat de plasarea sa în istorie. Cochetând cu panteismul autorul nostru consideră omul ca fiind divin prin „natura” sa deoarece în el se manifestă acea *Libertate necreată*, înțeleasă ca un apriori existențial, care, deopotrivă cu Dumnezeu, izvorăște din neantul originar. În *Spirit și Libertate* putem vedea că, în virtutea acestei libertăți, omul și Dumnezeu se ivesc deopotrivă din neantul originar, astfel încât există în om o identitate de „natură” atât cu neantul originar cât și cu Dumnezeu.

În ceea ce privește *Libertatea necreată*, cel mai adesea, ea ne apare ca un sinonim al Spiritului și este identificată cu ceea ce este divin în om. Astfel, divinul în om nu ține de efectul unui har acordat de Dumnezeu, nu ține de natura omului, ci reprezintă elementul spiritual, înnăscut, o realitate de esență deosebită ce își are rădăcinile într-o forță ce se ascunde dincolo de ecranul istoriei, este „metafizică și metaistorică”. Într-o asemenea viziune, care postulează două tipuri de experiențe: cea a valorii supreme a omului și cea umană a sensului istoriei, conflictul tragic al omului cu istoria este de nedepășit.

Tragismul existenței umane rezidă în teandricitatea sa. Omul – aparține istoriei cu toată ființa sa, dar, în același timp, este subiect metaistoric. Există mereu în om un substrat abisal care poate fi „întunecat”, „mascat”, „atenuat”, dar care nu dispare din om fiindcă acest abis este abisul libertății creatoare. Situația tragică a dedublării umane în ființă istorică și realitate metaistorică stă sub semnul unei

dedublări originare ce se instituie ca urmare a conflictului dintre libertate și ființă. Berdiaev postulează o libertate anterioară ființei. Relația libertății cu ființa este relația originarului cu secundul. Ființa ține aici locul unui prim joc al diferențierii și obiectivării, pe când libertatea este legată de ceea ce este originar, fundamental și își dezvăluie taina în actul creator.

Ființa e considerată ca aparținând ontologiei ce operează cu conceptele gândirii obiectivante. De aceea, în *Despre sclavia și libertatea omului*, ca și în alte lucrări, autorul militează pentru deontologizarea persoanei și situarea ei în planul existențialului scos de sub povara obiectivării și necesității. Eliberarea din sclavia ființei este posibilă aici doar prin recunoașterea faptului că omul posedă o libertate necreată. Este vorba aici despre libertatea Spiritului, în sensul existențial, și nu de libertatea sub aspect moral care, se poate vedea că în *Filosofia lui Dostoievski*, presupune afirmarea dualității libertății: libertatea alegerii între bine și rău și libertatea alegerii în interiorul binelui.

E cunoscută critica pe care Berdiaev o face diferitelor forme ale existențialismului precum și distincția între omul transcendent și omul empiric pe care o introduce spre a desemna cele două planuri pe care omul trăiește în istorie: cel al religiei interiorității și cel al religiei obiectivării socializate. Omul transcendent este omul umanizat, omul interior, este „omul în sine”, căruia categoria divinului îi este apriorică. Omul empiric este omul natural, ființa determinată ca o parcelă infimă din imensul Univers obiectiv. Prin această tipologie, însă, Berdiaev nu cade în dualism, ci afirmă ambivalența situsului tragic al omului în istoria înțeleasă ca permanentă luptă a libertății și necesității. Omul acționează în istorie deopotrivă ca spirit liber și creatură istorică. Acest mic Dumnezeu care este omul nu poate să depășească situația sa de dumnezeu căzut în finitudine decât afirmând, în permanență, libertatea ca act creator. Acest act creator trebuie înțeles ca un răspuns dat de către om divinității prin continuarea creației acestuia în sensul unei transfigurări menită să-l scoată pe om și întreaga sa creație de sub chemarea necesității naturale.

Berdiaev nu acceptă ideea de istorie sfântă, chiar dacă istoria nu e un fenomen natural, ci o continuă creație a omului care acceptă obiectivarea spiritului în istorie, deși știe că aceasta se va întoarce împotriva lui. Semnificația istoriei nu trebuie căutată în ea însăși fiindcă atunci temporalul ar eclipsa în totalitate eternul. Semnificația istoriei este transcendentă. Ea nu trebuie sacralizată nici prin ea însăși și nici prin

componentele sale. Istoria reală este terenul unei lupte continue între istoric și metaistoric. De aceea, situația tragică a omului în istorie poate fi depășită doar prin interiorizarea istoriei, trăind-o până la capăt și dându-i „un sens și o lumină transcendentă“.

Aici se dezvăluie misterul teandricității; omul trebuie să acționeze în istorie simultan „ca spirit liber și creatură istorică“, umplându-și întunericul interior cu soarele libertății exteriorizate în actul căderii sale. Omul trebuie să sufere și chiar să se sacrifice în numele libertății recuperându-și astfel divino-umanitatea. De aici începe dezvăluirea „hristologiei omului“. Ea presupune o reconstrucție teologică a lumii care să redea mecanismului dialecticii sacralului și profanului o funcționalitate metaistorică.

3. Din istoria deconstrucției umanului

✓ Cea mai bună introducere în analizele de teologie a istoriei ale lui Berdiaev o poate oferi tocmai cartea pe care astăzi v-o recomandăm. *Un Nou Ev Mediu* este cartea ce i-a adus lui Berdiaev consacrară deplină. Succesul deosebit de care s-a bucurat această carte poate fi remarcat și în faptul că memoria culturală europeană îl va consemna pe filosoful rus, în primul rând, ca pe autorul *Noului Ev Mediu*, ca promotor al unei teologii a istoriei ce se constituie într-o veritabilă critică a modernității și într-o fulminantă pledoarie pentru reconstrucția spirituală a lumii.

Sfidând istoria culturii și bunul simț european, cartea lui Berdiaev șochează prin critica neiertătoare pe care o aduce modernității – fiică bună a Renașterii, a Reformei și Umanismului.

La baza declinului lumii moderne gânditorul rus așează antinomia între realitatea spirituală și realitatea istorică, antinomia ce degenerază într-o stare conflictuală datorită pierderii sensului profund al ființării umane prin obiectivarea și deconstrucția temeiurilor spirituale.

Deconstrucția temeiului duce la o reducere monolatrică a dualității lumii. Reducere prin care omul restrânge acțiunea sacralului doar la nivelul cotidianității sale refuzând orice plan transmundan care ar

putea să se oglindească în propria-i lume. *Împărăția Spiritului și Împărăția Cezarului* reduce doar la aceea a Cezarului elimină soluția mistică pe care Berdiaev o înțelege ca depășire a obiectivității, ca dispariție a distincției obiect-subiect, ca loc de întâlnire a omului ca subiect promotor al Spiritului. Prin reducția monolatrică omul își pierde rădăcinile bine fixate în tărâmul rațiunilor divine teoretizate până la exaltare de lumea medievală.

Atitudinea monolatrică a omului modern este rezultatul unui proces îndelungat al cărui început trebuie fixat încă în perioada Renașterii. Dacă prima perioadă a Renașterii e văzută ca o perioadă de elan creator ce se naște pe un teren spiritual în care elementul păgân e transfigurat prin plasarea într-un univers de semnificații creștine, păstrând o legătură autentică cu tot ceea ce a fost grandios în Evul mediu creștin, cea de-a doua perioadă a Renașterii dă la iveală germenii decadentei umanității care pierde dialogul față către față cu Dumnezeu, pierzând astfel nu numai temeiul dialogic al Spiritualității, ci și unitatea persoanei. „Sfășierea interioară” a omului va fi o dominantă a vieții omului natural care începe să nu se mai regăsească pe sine ca ființă supraistorică din moment ce spiritul său negator acționează până la distrugere asupra „izvorului vieții”.

Dar cea mai aspră critică o aduce Berdiaev Umanismului, pentru că el „a însemnat o trădare a realității sfinte și omul plătește aceasta cu prețul istoriei sale”. Chiar dacă i se recunoaște acestei epoci marele merit de a pune în discuție problema omului ca forță creatoare în univers, un prea îndrăzneț refuz al dualității imanent-transcendent face ca întregul proces creator al omului să se imanentizeze.

Această imanentizare monolatrică duce la negarea situsului uman care nu poate să-și capete consistența decât la incidența spiritualului cu materialul. Refuzând existența unei realități spirituale apriori, care să condiționeze realizarea efectivă a Istoriei, Umanismul ajunge în cele din urmă la o „dezaxare a esenței omenești” prin rupțura ce intervine între om și centrul spiritual al vieții sale.

Observând atent analizele pe care Berdiaev le face ne apare, cu suficientă evidență, ideea că în această istorie a deconstrucției umanului, pe care umanismul o aduce la culme, intervine o realizare totală a orgoliului originar de anulare a diferenței dintre om și Dumnezeu, orgoliu manifestat în actul căderii în păcat din viziunea creștină și împins la extrem de omul umanismului care se substituie în totalitate

Transcendentului plasând toate posibilitățile transcenderii doar pe axa orizontală a istoricității.

În acest fel, centrul unic al regenerării umane e înlocuit cu pluralitatea centrelor pe care modernitatea le va multiplica la nesfârșit. Această nesfârșită fragmentare transformă cosmosul uman într-o existență naturală saturată de profaneitate.

Negarea omului spiritual și afirmarea omului natural, reducerea spiritualității de la starea de Revelație a Spiritului la cea de concept cultural laicizat, determină o fisiune a umanismului ce se soldează cu apariția modernității – epocă a „spiritului negator” - care duce la distrugerea principiului fundamental ce altădată stătea la baza înfloririi ei.

Intră în logica lumii ce refuză sacralitatea acest principiu al reîntoarcerii distructive asupra sa însăși a creației umane, nepusă în mișcare de o energie transcendentă. Acesta este mecanismul subtil pe care îl dezvăluie critica teologică a istoriei pe care o face Berdiaev.

Dacă eram obișnuiți să vedem în epoca luminilor o iluminare a existenței creatoare a omului, Berdiaev vine să sfideze acest loc comun, dovedind că avem de-a face cu o epocă autodistructivă care îl plasează pe om în însingurarea solitudinii sale. Avem de-a face cu o epocă a dezumanizării omului. Filosoful afirmă explicit: „omul fără Dumnezeu încetează de a fi om; acesta este sensul religios al dialecticii interne a istoriei moderne, istoria măririi și decadenței iluziilor umaniste”.

4. Camuflarea sacrului în profan

În perspectiva dialecticii sacrului și profanului ca teologie a istoriei, putem recupera pozitiv Umanismul ca pe o epocă tranzitorie menită să declanșeze mecanismul libertății umane. Întreaga tradiție creștină trebuia deconstruită și deconspirată în obiectivările și sociomorfismele sale pentru a se redeschide calea unei reconstrucții spirituale a lumii.

În acest sens, învingerea omului transcedental de către omul empiric trebuie înțeleasă ca o afirmare extremă a libertății umane. Ajuns la consecințele ultime ale libertății sale, omul resimte, însă, că libertatea

sa este carențială, este reaua libertate, iar infinitul pe care îl reclamă este răul infinit.

Privit retrospectiv, tot intervalul istoric ce leagă Evul mediu de sfârșitul modernității și de Noul Ev Mediu ne oferă imaginea unei mișcări descendente dinspre o experiență autentică a sacrului spre o dispersare și camuflare a sacrului în profan. Ne oferă imaginea ocultării omului transcendental, chemat să afirme în lume libertatea necreată, de către omul empiric promotor al libertății obiectivante.

Acțiunea obiectivantă a omului empiric nu duce însă la secularizare. Secularizarea este un concept neoperațional într-o explicație teologică a istoriei. De aceea, pentru Berdiaev, omul trebuie să treacă prin această experiență a libertății și în libertate să-l aleagă pe Dumnezeu. Ca urmare, aparenta secularizare nu este decât un moment al dialecticii sacrului ce se camuflează în profan (de fapt, se camuflează în formule idolatrice) pentru a da prilejul unei noi alegeri care să stea la baza unui nou proces de afirmare a sacrului în istorie.

Faptul că ceea ce este dumnezeiesc în om nu dispare nici în cele mai grosiere formule de afirmare a umanului în istorie face ca fenomenul secularizării să fie o iluzie mereu afirmată și mereu amânată. Există în om o forță metaistorică ce-l face să fie subiectul afirmării sacrului, chiar dacă adesea această afirmare capătă forme aberante. Atât cât omul este mânat (adesea inconștient) de o nostalgie a ceea ce este originar în ființa lui, degradarea sacrului ține doar de structurile simbolizării. Iar în acest caz trebuie să afirmăm, alături de Eliade, că avem de-a face, mai degrabă, cu un fenomen al camuflării sacrului decât cu unul al degradării sau secularizării.

Ne apare, astfel, ca deosebit de pertinentă concluzia lui Berdiaev că omul este mai degrabă idolatru decât ateu. Pe afirmații de acest gen se construiește și valorificarea pozitivă a ateismului care, în mod surprinzător pentru unii, apare în filosofia religioasă pe care v-o supunem atenției.

Berdiaev ne convinge că, de obicei, ateismul nu se manifestă ca un antiteism, ci fie ca o reacție împotriva unor înțelegeri prea grosiere ale divinității, fie ca un ateism existențial ce se pronunță împotriva indiferenței și necrozării interioare la care adepții unei religii pot să ajungă.

Sunt cunoscute cele două principale formule ale ateismului pe care el le teoretizează. Avem, pe de o parte, ateismul diurn care este

ateismul epocii luminilor, bazat pe credința absolută în supremația rațiunii și, prin urmare, refuză existența lui Dumnezeu plecând de la raționalitatea universului, de la infinit și progresul istoric, iar, pe de altă parte, avem ateismul nocturn care este specific lumii moderne și se bazează pe refuzul existenței lui Dumnezeu, plecând de la iraționalitatea și absurdul existenței umane, de la starea de părăsire a lumii de către Dumnezeu.

Din studiul acestor forme, Berdiaev deduce o dialectică internă specifică ateismului: Dumnezeu e negat în numele acțiunii creatoare a omului, după care are loc negarea omului în numele a ceva inuman ce se substituie divinului. Astfel, dialectica sacrului pune în evidență trecerea de la autoafirmarea omului la negarea sa, de la negarea lui Dumnezeu la afirmarea unor falși idoli. Dacă ar fi să dăm un sens dinamicii istorice mai sus invocate, atunci sensul teologic al acesteia este cel al cunoscutei dialectici a sacrului.

Dintre formulele considerate de Berdiaev paradigmatic pentru mentalitatea idolatrică a modernității amintim: nietzscheanismul, marxismul (Marxismul și religia), naționalismul (Destinul omului în lumea actuală), tehnicismul (Omul și mașina) ș.a. Ne oprim asupra nietzscheanismului datorită exemplarității sale pentru o mentalitate idolatrică asupra istoriei. Ateismul lui Nietzsche e numit numit de Berdiaev „ateism tragic“. Aceasta pentru că, repetând disperat sentința morții lui Dumnezeu, Nietzsche se simte incapabil să trăiască în absența sacrului.

Într-adevăr, dacă luăm pe cont propriu analiza ateismului nietzschean putem observa că el este un ateism doar în raport cu Creștinismul. În afara confruntării cu Creștinismul, în varianta paulinică, ce a fost mai târziu dezvoltată de Biserică, Nietzsche se reclamă un gânditor cu o profundă sensibilitate religioasă. De aici refuzul Creștinismului pe care s-a clădit întreaga cultură europeană și încercarea reconstrucției umanului pe bazele unei noi stări de religiozitate.

Dacă dinamica internă a Creștinismului se face vinovată de eșecul modernității europene, Nietzsche se crede îndreptățit să reclame un alt temei al sistemului revalorizării axiologice a umanității. Întregul program de reconsiderare a tuturor valorilor propus de filosoful german se constituie într-o critică a viziunii dogmatice teologale și invocarea morții lui Dumnezeu ca argument pentru întoarcerea la valorile vieții propovăduite de Zarathustra.

Putem invoca aici, în special, două tendințe extreme în interpretarea reconstrucției nietzscheene. Mai întâi, perspectiva d-lui Aurel Codoban care vede în Nietzsche profetul unui politeism al modernității târzii, al unei încercări de întemeiere a lumii moderne pe valorile păgâne ale vieții. Astfel, dacă valorile creștine s-au dovedit valori ale morții este inevitabilă înlocuirea lor prin valorile vieții propovăduite de Zarathustra. Conflictul acesta între monoteismul morții și politeismul vieții ar fi, în concepția cunoscutului filosof al religiilor, punctul din care ar trebui să plece orice travaliu hermeneutic asupra operei nietzscheene. Evident, punctul final al efortului interpretativ trebuie să se circumscrie, după același gânditor, în orizontul de așteptare al politeismului modernității târzii.

Cealaltă interpretare extremă, tradițională, este cea pe care o afirmă Berdiaev. Pentru el, Nietzsche este printre puținii care au înțeles dimensiunea aristocratică a Creștinismului evanghelic (nu mai insistăm aici asupra distincției tranșante pe care Nietzsche o face între creștinismul evanghelic și cel paulin, bisericesc) care este, prin excelență, tragic, nu aduce fericirea, ci suferința pe care trebuie construit Supraomul – acest nou divin ce apare în istorie odată cu această filosofie. Religia Supraomului ar fi, prin urmare, religia pe care creatorul lui Zarathustra o propovăduiește.

Dacă aplicăm operei lui Nietzsche, ca și acestor interpretări, dialectica sacrului ca teologie a istoriei, vom fi tentați inevitabil să formulăm o poziție nuanțată între cele două extreme. Ne vom vedea, astfel, obligați să purcedem la o analiză atentă a conceptelor de „eternă reîntoarcere” și „voință de putere” care pot da cheia anticreștinismului lui Nietzsche.

După cum spuneam, dacă centralitatea religioasă a Binelui a dus la un eșec în planul desfășurării istorice, Nietzsche încearcă o privire retrospectivă spre matca originară a unei religii în care Binele și Răul erau înfrățite. Așadar, „eterna reîntoarcere” este întoarcerea la origini, la acea stare de religiozitate în care Binele și Răul făceau corp comun. Era nevoie de o recuperare a acestui complex originar de tipul coincidentia oppositorum pentru a găsi un temei metafizic de factură religioasă care să stea la baza proiectului nietzschean de transfigurare a tuturor valorilor.

Dl. prof. Aurel Codoban avea dreptate când semnală alternativa politeistă pe care Nietzsche o propune modernității, deoarece „voința de putere” trebuie înțeleasă, la filosoful german, ca voință de sacru, voință

de viață. Puterea este aici puterea în înțelesul cratofanic și nu în cel al ideologiilor totalitare. Însă metafizica religioasă ce se poate desprinde din opera lui Nietzsche are ca fundament acest „bun frate” al Binelui care este Răul. El reclamă „Răul suprem” în vederea construcției umanului în perspectiva supraomului.

Privită teologic, întreaga istorie ar fi la Nietzsche un eșec al Binelui care însuflețea sistemul axiologic al lumii. Iată motivația suficientă pentru a invoca un alt mod de semnificare a sacralității: sacralitatea de tip negator, alimentată de principiul Răului.

Astfel, centrul religios al gândirii nietzscheene nu este supraomul, așa cum încearcă să ne convingă Berdiaev. Supraomul intră și el sub incidența a ceea ce am putea numi drept un reflex secund al camuflării sacrului. Și ne interesează aici tocmai din acest motiv. Deoarece el vine să confirme faptul că istoria, înțeleasă ca istorie a sacrului, reface aceeași dialectică, firească, spun istoricii religiilor, și o spune și Berdiaev, fie că stă la baza ei un principiu al afirmării, fie că se revendică de la un Spirit negator.

Tributară legităților dialecticii sacrului, viziunea lui Nietzsche pornește de la invocarea unui monoteism originar, înțeles ca înfrățire a contrariilor, proclamă primatul sacrului negator, acesta e camuflat apoi într-un politeism al valorilor vieții, ca să devină apoi greu de recunoscut în imaginea bestială a Supraomului, care pare să disimuleze întreaga devenire a sacralității istorice.

Istoria, ca istorie a modalităților sacrului, se revelează ca dialectică a sacrului și profanului. De aceea, și în cazul berdiaevian, înțelegerea acestei dialectici dă cea mai bună interpretare teologică a istoriei.

5. Pasiunea resacralizării

În teologhisirile sale asupra istoriei, Berdiaev plasează istoria în interiorul Revelației și o îmbibă cu conținuturile acesteia. El vorbește de trei epoci ale revelației divine: revelația legii (a Tatălui), revelația ispășirii (a Fiului) și revelația creației (a Spiritului). Nu ne este dată cunoașterea

limitelor cronologice ale acestor epoci, însă ne este dat să cunoaștem faptul că celor trei epoci ale revelației divine le corespund trei epoci ale revelației despre om: demascarea prin lege a păcătoșeniei omului și dezvăluirea forței divinității, înfierea omului de către Dumnezeu și izbăvirea de păcat, revelarea tainei ultime a omului care este dezvăluirea naturii creatoare a omului, act în care forța divină devine forța umană.

Textele sale ne lasă să înțelegem că noi trăim în zorii întunericului cu care se sfârșește epoca revelației Fiului și stă să apară epoca revelației Spiritului. Adept al ideii de revelație continuă, ca atâția alți gânditori religioși ruși, Berdiaev afirmă că Revelația nu s-a încheiat și că este de așteptat o revelație a Spiritului care va fi precedată de Noul Ev Mediu, ev, prin excelență, al germinației creației umane care continuă creația divină.

Conceptul de creație nu are o încărcătură estetică la Berdiaev. El ține de transfigurarea cosmică a omului prin afirmarea continuă a libertății sale necreate. Omul e coparticipant la creația lumii în virtutea faptului că, dacă revelația nu s-a încheiat, neîncheiată este și creația lumii. Actul creator al lui Dumnezeu este continuat de către omul care ajunge la conștiința situsului său existențial, care nu ține de lumea obiectivată, ci de realizarea în Spirit a omului. Actul creator începe cu o deschidere a omului spre Dumnezeu și se finalizează prin dobândirea asemănării cu Dumnezeu – creatorul prin excelență.

Berdiaev refuză înțelesul realizării pe care îl dă opțiunea pentru sfințenia ce duce la desăvârșirea omului, refuză caracterul imitativ al creației creaturii, după cum refuză și autodesăvârșirea de tip yoginic. Pentru el, omul este creator în aceeași măsură în care este și Dumnezeu. Odată cu ieșirea de sub povara necesității, omul, ca ființă liberă, devine el însuși continuator al creației nedesăvârșite a lui Dumnezeu. Diferența ontologică dintre creator și creatură dispare cu ușurință odată cu omul empiric, datorită acelui apriorism al Spiritului, care nu doar că îi preexistă atât lui Dumnezeu cât și omului, dar el se manifestă deopotrivă în om și Dumnezeu.

Se poate vedea și aici, cu multă ușurință, cât de mult se îndepărtează Berdiaev de viziunea creștină asupra divinității și umanității. De altfel, cu mare ușurință, se poate vorbi de panteismul lui Berdiaev, gnosticismul său, maniheismul ș.a., dar cu mai mare greutate putem vorbi de Berdiaev ca despre un gânditor creștin. Dacă luăm conceptele fundamentale ale teologiei creștine, vom vedea că nici unul dintre ele nu

apare ca atare în gândirea filosofului nostru, în Cunoașterea de sine, autorul însuși se considerându-se un liber cugetător credincios.

Ne poate induce în eroare limbajul creștin pe care filosoful îl folosește, dar o analiză atentă ne conduce la concluzia că la Berdiaev toate structurile, în aparență creștine, sunt trans-simbolizate. Trebuie să avem în permanență o altă percepție a termenilor sau persoanelor invocate, care este una contextuală și nu una fixată în determinări dogmatice.

Mi se pare deosebit de sugestivă perspectiva asupra iubirii și a sexualității, de aceea stăruim mai mult asupra ei.

Berdiaev refuză să pună sexualitatea pe același plan cu celelalte funcții ale organismului. Mai mult, refuză sexualității și calitatea de funcție cu un caracter special deoarece ea se dezvoltă în întregul organism uman. El refuză identificarea sexului cu actul sexual pornind de la premisa că viața sexuală poate fi biruită, dar sexul nu. Cel mai bun exemplu, în acest sens, îl găsește filosoful în fenomenul castității, în care vede un fenomen sexual. Pentru el, ascetismul nu face decât o redistribuire a energiei sexuale pozitive, castitatea fiind doar un refuz al fragmentării acestei energii, o luptă acerbă pentru menținerea integrității, nediviziunii sexului, o pledoarie magistrală pentru ieșirea de sub teroarea necesității naturale și căutarea androginității originare.

Urmându-i pe Böhme și Baader, filosoful rus atenționează asupra fundamentelor metafizice pe care sexualitatea le proiectează asupra omului. Astfel, distincția masculin-feminin ce intervine în existență, odată cu actul căderii, deși capătă realitate ontologică, atât la nivelul cosmic cât și la nivelul uman, nu elimină imaginea lui Dumnezeu în om, imaginea fecioarei-fecior, a omului bisexual, androgin. Se poate vedea acest lucru și în atracția sexuală ce-l chinuie pe om cu setea unificării. E un comandament al destinului uman, setea de redobândire a sofianității pierdute în actul căderii prin care Adam își pierde Fecioara-Sofia, născându-se astfel femeia – cu care începe lunga istorie a dominației necesității naturale, tragica diferențiere, fragmentare, a androginului căzut pradă „infinității rele a atracției sexuale“.

Ne împiedicăm și aici de situarea tragică a omului în lume. Pentru că, deși iubirea este o floare ce nu e din lumea aceasta, ea e supusă pierzaniei sub presiunea stihială a speciei. La Berdiaev, specia e cea care supune persoana, dându-i ca temei nu libertatea, ci „necesitatea rea“ care

naște în mod straniu și tainic iubirea și moartea în misterul eludat al sexului.

O eliberare de actul sexual nu înseamnă, în această perspectivă, decât ieșirea de sub dominația speciei ce îndeamnă la dezintegrarea persoanei în multiplicitatea succesiunilor nesfârșite ale nașterii și morții.

Se pierde, cu aceasta, semnificația universală pe care Berdiaev o dă sexualității: misterul sexului se dezvăluie numai în iubire. Doar iubirea poate să-l plaseze pe om în afara speciei, să-l salveze de sub robia conștiinței genetice a sexualității. Astfel, ne apare la Berdiaev firească acuzația adusă conștiinței creștine a sexualității care se rezumă a defini doar trei stări ale sexualității: familia creștină, ascetismul și desfrăul – toate definite prin raportarea la actul sexual și nu la iubire. Așa devine de înțeles afirmația contrariantă a filosofului rus potrivit căreia taina nunții nu a fost încă descoperită în Creștinism. Deoarece pentru el sacramentul nunții nu este binecuvântarea familiei, ci sacramentul uniunii în iubire.

În această manieră interpretativă, căsătoria se dezvăluie ca o încercare de compromis între conștiința creștină și conștiința lumească, ca o legalizare a sexualității, o reglementare a păcatului și desfrăului sexual.

Familia nu poate fi decât „mormântul iubirii“. Având drept scop ultim procreația, „familia creștină nu este decât dezinfectarea, neutralizarea păcatului sexual“, fiind în totală opoziție cu iubirea care anulează patima diferenței și unește cosmic în imaginea androginului. Neînțelegând că „îndrăgostirea este însetată de uniunea absolută și contopirea absolută, spirituală și trupească“, familia creștină nu a cunoscut încă revelația religioasă a tainei sexului, revelația vieții sexuale în afara speciei, a necesității, revelația orgiasticului ca energie creatoare pozitivă ce se cheamă a fi transfigurată, ne învață filosoful rus.

Adept al „sexualității transfigurate“, al „corporalității pătrunse de lumină“, Berdiaev prevestește sfârșitul religiei maternității, a stirpei și materiei odată cu mutația ce va interveni în ordinea naturală, odată cu înlocuirea legăturii de sânge și trup, cu legătura prin spirit, deci cu „revelația creatoare a omului ca ființă sexuală“, ca ființă androgină care înțelege să participe la continuarea creației mistuindu-se pe altarul activității sale sexuale transfigurate.

Legând căderea de sexualitate, Berdiaev găsește antidotul acesteia, reunificarea finală, tot în sexualitate. Două sunt modalitățile prin care sexualitatea păcătoasă este învinsă: calea negativă a ascetismului și calea pozitivă a iubirii. În Sensul creației se spune: „prin iubire natura

feminină înstrăinată se reunește cu natura masculină, se restaurează imaginea deplină a omului. Și în iubire această reunificare este întotdeauna legată de chipul omului, de unicitatea și irepetabilitatea chipului. De aceea iubirea este calea înălțării omului căzut către asemănarea cu Dumnezeu. În erotism are loc ispășirea păcatului sexual al omului, ispășire realizată care se transformă în creație“.

Prin urmare, este de înțeles că iubirea nu dezvăluie taina masculinului, nu dezvăluie taina femininului, ea dezvăluie taina omului. Toată tragedia iubirii umane își află izvorul în căutarea chinuitoare a armoniei cosmice a androgenului, în sexualitate. Berdiaev atrage atenția că această reunire a sexelor nu este bipartită, ci cvadripartită. Doar uniunea cvadripartită ne deschide spre sensul final al iubirii care este androgenul – reflex al „erotismului ceresc“.

Asupra relației dintre creație și iubire, mântuire, libertate, existență, societate, artă ș.a., cititorul poate să zăbovească parcurgând *Sensul creației*. Ceea ce mai trebuie subliniat aici este, însă, orizontul eshatologic pe care actul creator al omului îl presupune. Spre deosebire de perspectiva creștină asupra istoriei care așează eshatonul la sfârșitul acesteia, în teologia istoriei pe care Berdiaev o propune, eshatologia se reclamă ea însăși a fi un moment istoric ce determină o tulburare a apelor din limpezirea cărora să se nască o nouă epocă de lumină.

Un asemenea sens eshatologic pare să aibă la Berdiaev și revoluția rusă. Ea răspundea nevoii de obiectivare a utopiei mesianismului rusesc. Dar cum toate utopiile se realizează doar prin degradare, Berdiaev vede în bolșevism o realizare denaturată a ideii ruse. Atât din volumul de față, cât și din *Ideea rusă sau Originile și sensul comunismului rus ș.a.*, se poate vedea „caracterul satanic“ pe care revoluția rusă l-a avut. Dar ea a fost, în același timp, și providențială. Ea avea și o valoare pozitivă. Trebuia să ducă la biruirea idolatriei mincinoase a statului prin religie, sacrificiile poporului trebuiau privite ca un act salvator etc.

Plasându-l într-un orizont de împlinire religioasă, Berdiaev însuși (profet întârziat al panslavismului) pare să legitimeze comunismul rus ca epocă de întuneric cerută de necesitatea dialecticii religioase a devenirii istorice. Era nevoie de o asemenea epocă de întuneric în care să înceapă să transpară zorii unei noi epoci a spiritului.

Dar Berdiaev subliniază caracterul tranzitoriu al sacralizării utopiei revoluționare și necesitatea depășirii ei printr-o opțiune mistică

reală care să-i includă un puternic element profetic și mesianic și să creeze posibilitatea reconstrucției umanului pe „fundamentele primare” prin manifestarea principiului divin în om.

În perspectiava unei teologii a istoriei cum este cea pe care Berdiaev ne-o propune, evenimentele se desfășoară în universul spiritului, dar ele capătă formele naturii și istoriei. Așa cum, în cazul omului, în actul căderii, soarele interior se revarsă în exterior, lăsând locul unui „întuneric interior”, și în cazul istoriei există astfel de ocultări ale spiritului care lasă loc unor epoci de adâncire în întuneric, epoci care deplasează valențele luminofore ale sacrului spre zonele obscure ale profanului, care dau prioritate necesității asupra libertății, care reînvie modele revolute ale substituiri arbitrare a divinului, epoci de obiectivare care vin să pună stăpânire și pe dimensiunea spirituală a omului. Dar acestea sunt doar etape în devenirea istorică a sacrului.

Această devenire nu se sustrage legităților dialecticii sacrului și profanului care pot fi urmărite de-a lungul istoriei religiilor precreștine și care au fost puse în evidență și în interiorul lumii creștine. Acceptarea acestei viziuni asupra manifestării sacrului adaugă optimism concepției berdiaeviene.

Dar, mai mult decât atât, omul este, prin natura sa, ființă spirituală și aceasta dă o încredere absolută în victoria revelării spiritului în istorie. Istoria este un permanent dans al flăcărilor de lumină și de întuneric. Este nevoie de un Nou Ev Mediu din care omul spiritual să răsară, „răspândind lumina lui interioară în întregul univers”.

Casa Mureșan,
primăvara, 1995

Sandu FRUNZĂ

SFÂRȘITUL RENAȘTERII

Împărțirea clasică a Istoriei în trei părți: veche, medievală și modernă va fi în curând părăsită; ea se va exclude din cărțile noastre de studiu. Istoria contemporană se isprăvește și iată că începe o cră necunoscută, căreia va trebui să i se dea un nume. Într-adevăr, suntem ieșiți din cadrul Istoriei. E un fapt care s-a făcut simțit, și încă destul de acut, când a izbucnit războiul mondial. Pentru cei de atunci, care erau mai clarvăzători, era evident că o întoarcere la existența burgheză și liniștită de dinaintea catastrofei ar fi un lucru imposibil. Ritmul Istoriei se schimbă: el devine catastrofic.

Oamenii care presimțeau viitorul aveau de mult conștiința că erau iminente catastrofe și distrugeau simptomele spirituale ale acestora, sub aparențele unei vieți liniștite și bine întocmită. Aceasta, pentru că evenimentele se desfășoară în realitatea spiritului înainte de a se manifesta în realitatea externă a Istoriei. A fost ceva clătinat și distrus în sufletul omului modern, înainte de a se fi zguduit și distrus valorile sale istorice. Și faptul că azi întregul univers intră în disoluție nu trebuie să mire pe cei care au fost atenți la transformările spiritului.

În zilele noastre se pare că vechile și secularele temelii ale lumii moderne se clatină. Tot ceea ce în Europa părea stabilizat prin obicei se deplasează.

În nici o parte – și despre orice ar fi vorba – nu se mai simte pământul tare sub picioare, terenul e vulcanic și toate cruptiile sunt posibile și în sens material și în sens spiritual. Lumea veche, Europa centrală se lasă câștigată de o lume nouă: Extremul Occident – înțelegând America sau Extremul Orient – înțelegând Japonia, misterioasă pentru noi și aproape fantomatică, ca și China. Și, din adâncul vechii Europe, se ridică elemente dezlănțuite, care răstoarnă temelii pe care se așezase cultura sa îmbătrânită într-o neîntreruptă continuitate cu antichitatea.

Ar fi trebuit să fii miop pentru ca să negi că civilizația europeană era pe punctul de a traversa o criză, care trebuia să aibă, istoricește, o importanță mondială și ale cărei urmări s-ar pierde într-un

viitor îndepărtat și indeterminabil. Ar fi fost copilăresc și superficial să-ți închipui că s-ar fi putut opri prin mijloace exterioare această vertiginoasă mișcare de devastare, căreia îi este sortită vechea noastră lume păcătoasă pentru a reveni, cu mici schimbări, la viața trecută dinainte de război și de revoluția rusă. Pătrundem în regatul necunoscutului și netrăitului și intrăm în el fără bucurie, fără speranță luminoasă. Viitorul e întunecat. Nu mai putem crede în teoriile progresului, care au sedus secolul al XIX-lea și în virtutea cărora viitorul apropiat ar trebui să fie totdeauna mai bun, mai frumos, mai plăcut decât trecutul care se duce. Noi suntem, mai degrabă, înclinați să credem că mai binele, mai frumosul, mai plăcutul se găsește nu în viitor, ci în eternitate și că el era, de asemenea, în trecut, întrucât trecutul se împărțase din eternitate și naștea din etern.

Rămâne de explicat această criză a civilizației europene, deschisă de mult din diferite părți și care azi este în apogeul manifestării sale. Istoria modernă, care se încheie, a fost concepută în epoca Renașterii. Asistăm la sfârșitul Renașterii.

Culmile culturii, tot ceea ce era creație omenească în împărăția artei, ca și în cea a gândirii, făceau de mult să se ghidească o epuizare a Renașterii, ca un fel de sfârșit al unei întregi epoci mondiale. Această urmărire înverșunată de noi căi de creație era vădită probă a sfârșitului Renașterii. Dar ceea ce se petrece pe culmea vieții se răsfrânge și în adâncul ei. În fondul chiar al vieții sociale se prepară, de asemenea, sfârșitul Renașterii. Dar ceea ce se petrece pe culmea vieții se răsfrânge și asupra ei. În fondul chiar al vieții sociale se prepară, de asemenea, sfârșitul Renașterii. Căci Renașterea înseamnă un tip complet al „senzației universului” și al culturii și nu numai un ansamblu de creații eminente. Viața omului, viața popoarelor este un organism întreg ierarhic, în care sunt legate, inseparabil, funcțiile superioare și inferioare. Este o legătură între ceea ce se petrece pe înălțimile vieții spirituale și în adâncul vieții materiale a societății. Așa că sfârșitul Renașterii este sfârșitul unei întregi ere istorice – a întregii Istории contemporane – și, nu doar, stingerea uneia sau alteia dintre formele istorice.

Sfârșitul Renașterii este tocmai sfârșitul acestui umanism care îi servea drept bază spirituală. Or, umanismul nu era decât o renaștere a antichității, o nouă morală și o dezvoltare a științelor și artelor; el mai era un nou sentiment al vieții și o nouă legătură cu universul; acestea au apărut în aurora timpurilor moderne pentru a determina Istoria. Iată că acest nou sentiment al vieții și această nouă legătură cu universul au

ajuns la sfârșitul lor; toate posibilitățile lor sunt sleite. S-a mers până la capătul căilor umanismului și Renașterii; nu se mai poate înainta pe aceste căi.

În fond, întreaga Istorie modernă a fost o dialectică imanentă de autorevelație, apoi de autonegație a acelorași principii care motivaseră înflorirea sa. Sentimentul umanist al vieții și-a pierdut de mult prospețimea sa, s-a epuizat și nu mai poate fi încercat așa patetic ca în zilele tinerei efervescente a umanismului. În adâncul umanismului au izbucnit contradicții distrugătoare; un scepticism morbid i-a minat energia. Credința în om și în forțele autonome care îl susțineau este zguduită până în adânc. Ea condusesese Istoria modernă, dar aceasta s-a însărcinat să o distrugă. Liberul vagabondaj al omului, nemaicunoscând nici o autoritate superioară, nu a întărit credința în el însuși; din contră: a slăbit iremediabil această credință și a compromis conștiința pe care o avea de identitatea sa.

Umanismul nu a întărit, ci a slăbit pe om; acesta e deznodământul paradoxal al Istoriei moderne. De-a curmezișul autoafirmării sale, omul s-a pierdut în loc să se găsească. Dacă omul european a intrat în Istoria modernă plin de încredere în sine și în puterile sale creatoare, dacă totul, în aurora acelei epoci, îi părea că depinde de arta sa, căreia nu îi vedea nici frontiere, nici limite, acum el iese din aceasta pentru a pătrunde într-o epocă necunoscută, cu o mare descurajare: cu credința sa sfărâmată – credința pe care o avea în popriile forțe și în puterea iscusinței sale – amenințat de pericolul de a-și pierde pentru totdeauna sămburele personalității sale. Ah, nu e de loc strălucit omul ieșit din Istoria modernă! Și ce tragică neasemănare între începutul și sfârșitul acestei Istории! Prea multe speranțe au fost distruse. Imaginea chiar a omului a fost întunecată. Și spirite înzestrate cu oarecare intuiție s-ar întoarce cu plăcere în Evul Mediu pentru a-i cere înapoi adevăratele origini ale vieții omenești – pentru a-l cere înapoi pe om, într-un cuvânt. Timpul nostru e timp de decădere spirituală, nu de ridicare. Nu noi am putea repeta cuvintele pe care le-a rostit Ulrich Hutten în zorii Istoriei moderne: „Spiritele s-au trezit. E bine de trăit“. Istoria modernă e o întreprindere care nu a reușit, care nu a glorificat pe om, cum a lăsat pe acesta să nădăjduiască. Făgăduințele umanismului nu au fost ținute. Omul încearcă o oboseală imensă și e cu totul gata să se sprijine pe orice fel de colectivism în care ar dispărea definitiv individualitatea omenească. Omul nu-și poate îndura părăsirea sa, singurătatea sa.

II

Cu Renașterea, forțele omului au fost lăsate fără nici un frâu și jocul lor impetuos a creat o nouă cultură, a întemeiat o nouă Istorie. Adică toată cultura acestei epoci mondiale care, în școli, este numită „Istoria timpurilor moderne“, cu experiența libertății omenești. Omul nou a vrut să fie autorul și stăpânul vieții sale, fără ajutorul de Sus, indiferent față de sancțiunile divine. Omul s-a smuls din centrul religios căruia îi fusese supus toată viața sa în timpul Evului Mediu; el a vrut să meargă pe o cale liberă și independentă. Angajându-se pe această cale, i s-a părut europeanului timpurilor moderne că, pentru întâia oară, s-a descoperit omul și lumea omenească – comprimați de Evul Mediu. Și mulți încă, în zilele noastre, orbiți de credința umanistă, își închipuie că descoperirea omului se datorează umanismului și începutului timpurilor moderne.

Totuși, pentru că a adus până la maxima acuitate toate antinomiile vieții și a intrat în cunoașterea propriilor sale origini, epoca noastră începe să înțeleagă că trufia umanismului era o fatală rătăcire și un abuz de sine însuși și că la rădăcina credinței umaniste se ascundea o autonegație virtuală a omului și a căderii sale. Când omul, așa cum am spus-o, a rupt cu centrul spiritual al vieții, el s-a smuls din adânc și a trecut la suprafață. Îndepărtarea sa de centrul spiritual al vieții l-a făcut din ce în ce mai superficial și, prin aceasta, și-a pierdut propriul său centru spiritual. O astfel de dezaxare a esenței omenești înseamna ruina constituției sale organice. Omul a încetat să mai fie un organism inițial. Și atunci, la periferia chiar a vieții, au apărut centre înșelătoare. Organele subordonate ale vieții omenești, eliberându-se de legătura lor organică cu centrul adevărat, s-au proclamat ele însele centre vitale. În consecință, omul a devenit din ce în ce mai superficial.

În secolul nostru, ajuns în punctul culminant al erei umaniste, omul european se ridică într-o stare de secătuire teribilă. El nu mai știe unde e centrul vieții sale. Sub picioarele sale nu simte adâncime. El se consacră unci existențe ordinare; trăiește pe două dimensiuni ca și cum ar locui pe suprafața pământului, nebănuind ceea ce e dedesubtul lui și ceea ce e deasupra. Este deci o distanță formidabilă și o formidabilă contradicție între începutul și sfârșitul erei umaniste.

La început, creșterea libertății în forțele noului om din Europa se semnalează printr-o admirabilă și strălucitoare înflorire de opere de

geniu. Se cunoscuse vreodată la om, într-adevăr, un elan creator așa de viu ca în aceste prime timpuri ale Renașterii? Atunci se afirmă libera creație a omului, libertatea artei sale. Dar el era încă aproape de izvoarele spirituale ale vieții, nu se îndepărtase încă atâta în mișcarea sa spre suprafață. Omul Renașterii e un om dedublat aparținând la două lumi. Aceasta face complexitatea și bogăția puterii sale creatoare. Nu se mai poate lua, în ceasul actual, începutul Renașterii ca o simplă reproducere a antichității și ca o simplă întoarcere la păgânism. Ceea ce e adevărat este faptul că în acel timp subzistau multe elemente creștine și principii medievale. Un om caracteristic al secolului al XVI-lea, ca Benvenuto Cellini, venit la apusul Renașterii, nu era decât un păgân, dar, de asemenea, și un creștin. Nu, Renașterea nu era și nu putea fi în întregime păgână. Oamenii Renașterii se hrăneau din atmosfera antichității; căutau în ea izvorul liberei creații a omului; îi împrumutau forma perfectă a imaginii lor, dar nu erau deloc oameni care aveau spiritul antic. Erau oameni în sufletul cărora vuia furtuna ieșită din coliziunea principiilor păgâne și creștine, antice și medievale. Nu putea exista în sufletul lor acea limpezime clasică și acea unitate pierdută pentru secole și deci arta lor nu putea produce forme absolut desăvârșite sau determinate, în mod clasic perfecte. Sufletul creștin e otrăvit de sentimentul păcatului, setos de răscumpărare și îndreptat spre o altă lume. Aceasta e ceea ce a omorât vechea lume păgână. O fatalitate interioară o prepara pentru creștinism. În Istorie, o renaștere e posibilă, dacă acest cuvânt înseamnă o retrospecție a modelelor antice de creație, dar nici o renaștere nu poate fi o întoarcere, adică restaurarea unei epoci deja trăită. Principiile creatoare ale epocilor trecute, către care sunt întoarse renașterile, lucrează într-un mediu nou foarte complex cu noi principii și creează tipuri de cultură cu totul diferite de tipurile vechi. Astfel, mișcarea romantică de la începutul secolului al XIX-lea nu va fi nici ea o întoarcere spre Evul Mediu. Într-adevăr, principiile medievale către care se îndreaptă romantismul fuseseră sfărâmate în sufletul omului, pe când el parcurge o nouă istorie. Rezultatele pe care le-ar putea da acum vor fi cu totul străine Evului Mediu; Frederic Schlegel zadarnic se consideră un medieval; oare seamănă el acestuia? Oamenii Renașterii, de asemenea, nu au semănat mai mult oamenilor antichității, nici grecilor și nici romanilor.

Ei trăiseră în Evul Mediu, fuseseră botezați și apa botezului nu putea fi ștearsă prin nici o întoarcere spre antichitate, prin nimic din ceea ce le aducea un păgânism superficial. Niciodată în creștinismul Europei

păgânismul nu poate fi un păgânism adânc. Putea numai să complice sufletul europeanului; nu putea să stabilească unitatea lui, în el. Sufletul oamenilor Renașterii era, într-adevăr, așa de complex că niciodată aceștia nu ar fi putut fi buni păgâni. Este ușor de studiat această dualitate, această complexitate în arta și viața unei figuri centrale ca Botticelli.

Renașterea există deja în profunzimile Evului Mediu și primele sale mobile au fost cu totul creștine. Sufletul medieval, sufletul creștin s-a trezit la voința creației. Această trezire ia ființă în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Ea se semnalează printr-o înflorire parfumată de sfîntenie, care este cea mai mare culme pe care poate s-o atingă spiritul creator al omului. Întovărașită de elanul misticii și filosofiei scolastice, Renașterea medievală inspiră arta gotică și pictura primitivilor italieni, a căror renaștere e creștină. Sfinții Dominic și Francisc, Ioachim de Flore și Sfântul Thomas D'Aquino, Dante și Giotto, iată adevărata renaștere a spiritului omenesc, a creației omenești și care nu este fără legătură cu antichitatea. În epoca renașterii medievale și creștine exista deja, în modul de creare, o relație cu natura, cu gândirea omului, cu arta, cu totalitatea vieții. Este ceea ce se înțelege prin prima Renaștere italiană – Trecento : cea mai mare epocă a istoriei europene, punctul său culminant. Atunci ascensiunea forțelor creatoare ale omului era ca replica unei revelații omenești la revelația divină. Astfel era considerat umanismul creștin după spiritul Sfântului Francisc și al lui Dante. Dar imensele nădejdi și profeții care se întemeiază pe această primă renaștere creștină nu vor fi realizate așa de curând. Multe elemente din ea întreceau timpurile. Trebuia să mai treacă omul printr-o stare de dedublare sau separație. Omul trebuia să facă nu numai experiența forțelor sale, dar și pe aceea a neputinței sale.

Quattrocento este esențial o epocă de dedublare. Atunci a avut loc, o repet, violenta coliziune a principiilor creștine și păgâne și ea s-a tradus în întreaga ordine a Facerii. În operele quattrocentiștilor nu asistăm la ceva în mod complet sfârșit; se pare că ele dovedesc mai multă putere în intenții decât în rezultate. Dar este un farmec bizar în chiar această lipsă de perfecțiune și de desăvârșire. Această dedublare a quattrocentiștilor dovedește imposibilitatea unei Renașteri pur păgâne în lumea creștină. Și eșecul quattrocentiștilor este un eșec grandios. Formele realizate prin operele secolului următor – înțeleg magnifica Renaștere romană – dau impresia unei mai mari reușite. Dar această perfecțiune în forme și această reușită nu vor fi, totuși, decât aparențe ale clasicismului.

Nimic cu adevărat clasic, nimic perfect desăvârșit pe pământ nu este posibil în lumea creștină. Nu e o întâmplare că arta secolului al XVI-lea a fost îndreptată repede spre un academism fără viață, care a degenerat. Din punct de vedere spiritual, cu secolul al XVI-lea italian, dedublarea a devenit o decadentă, o dezagregare a sufletului creștin. Umaniștii epocii Renașterii nu au rupt în mod absolut cu creștinismul; nu s-au ridicat contra Bisericii, dar starea lor religioasă a fost răceala și indiferența. Ei nădăjduiau să descopere pe om îndreptându-se hotărât spre această lume și întorcând spatele celeilalte. Și prin aceasta au pierdut profunzimea. Omul descoperit de ei, omul Istoriei noi, nu va fi profund, ci va fi constrâns să rătăcească la suprafața vieții. Pe această suprafață, liberă de orice legătură cu profunzimea, omul va încerca să-și experimenteze forțele creatoare. Va produce mult, dar va sfârși prin a se epuiza și prin a pierde credința ce și-o pusese în sine însuși. Nu era un efect al întâmplării faptul că individualitatea omului în secolul al XVI-lea se manifestă prin crime odioase. Umanismul a putut elibera energiile omenești, dar nu se poate spune că, spiritualicește, a ridicat pe om; dimpotrivă, l-a secat.

Această consecință era cuprinsă în principiul său. La baza istoriei noi se află o rupere a omului de profunzimea spiritului său; o rupere a vieții și a înțeleșului ei. Ce legătură este între Sfântul Francisc sau Dante și secolul al XVI-lea și al XVII-lea? Renașterea a înfăptuit multe lucruri mari; ea a adus multe valori prețioase culturii omenești; totuși, ea nu a reușit pentru că problema pe care o puneă era insolubilă.

Prima renaștere creștină nu a reușit, dar nici renașterea păgână. Or, mersul Istoriei moderne datează de la Renaștere. În Istorie se constată totdeauna o tragică divergență între concepția teoretică și realizarea practică. În Istoria modernă, ceea ce s-a realizat este cu totul altceva decât au visat primii umaniști și părinții Renașterii. Prevedeau ei, oare, că urmările noului lor sentiment al vieții, al ruperii cu profunzimile spirituale și cu sensul spiritual al Evului Mediu, al inițiativei lor creatoare, vor fi secolul al XIX-lea și mașinile lui, materialismul și pozitivismul lui, socialismul și anarhismul lui, sleirea energiei spiritual-creatoare, căreia i-au dat loc? Leonardo, care a fost, poate, cel mai mare pictor al lumii, este responsabil de mecanizarea și materializarea vieții noastre, de neînsuflețirea ei, de părăsirea sensului celui mai înalt al vieții. Nu știa nici el însuși ce prepară. Renașterea a purtat în măruntaiele sale tot ceea ce trebuia ca să te faci să izbucnești. Ea a eliberat forțele creatoare ale omului și a exprimat cea mai ridicată

putere a artei sale. În aceasta, ea se găsea pe linia adevărului; dar tot ea a despărțit pe om de sursele spirituale ale vieții; ea a negat pe omul spiritual – care nu poate să nu fie creator – pentru a afirma, în locul său, exclusiv, pe omul natural, sclav al necesității. Triumful acesta al omului natural asupra celui spiritual, în Istoria modernă, trebuia să ducă la sterilitatea creatoare, adică la sfârșitul Renașterii, la autodistrugerea umanismului.

Renașterea a fost o încercare grandioasă, care constă în a urmări forțele omului în liberul lor joc. Omul și-a închipuit că întreaga viață poate fi preocuparea artei sale. El s-a întors spre această natură pe care, în Evul Mediu, o credea aparținând răului. În natură caută izvoarele vieții și creației. Și, la începutul raporturilor sale cu ea, a simțit-o re trăind, regenerându-se. Blestemul a fost ridicat. Omul a încetat să se teme de demonii săi care înspăimântau atâta pe oamenii Evului Mediu. Pe nesimțite – în ce-l privește – omul a pătruns în vârtejul vieții naturale, dar el nu s-a unit cu natura prin interior. El s-a supus, spiritualicește, materialității sale, dar a rămas separat cu sufletul său. Renașterea închidea în ea însăși sămânța morții; iată pentru ce se găsea, la temelia ei însăși, contradicția distructivă a umanismului, a acestui umanism care, pe de o parte, ridică pe om și îi atribuia puteri nelimitate și, pe de altă parte, nu vedea în el decât o ființă mărginită, neștiutoare de libertatea spirituală. Pentru a preamări pe om, umanismul l-a privat de asemănarea divină și l-a supus necesității naturale. Renașterea bazată pe umanism a descoperit forțele creatoare ale omului ca ființă naturală și nu spirituală. Dar omul natural, smuls din omul spiritual, nu posedă surse inepuizabile pentru creația sa; el este destinat să sece, să trăiască la suprafața vieții. Ultimele produse ale Istoriei moderne au arătat-o, ele fiind cele care au condus, spre sfârșitul Renașterii, la autonegația umanismului, la golul unei vieți superficiale și descentrate, la sleirea puterii creatoare. Liberul joc al forțelor omenești nu putea dura indefinit. Și, în secolul al XIX-lea, acest joc creator ia sfârșit, nu mai dă impresia de bogăție, ci de deznodământ; greutatea și povara vieții cresc. Antinomia fundamentală a umanismului se agravează și se evidențiază în lungul Istoriei moderne.

Ea face să se treacă de la umanism la contrarul acestuia. Umanismul lui Feuerbach și Auguste Comte, apostolii „religiei umanității”, nu mai are aproape nimic comun cu cel al Renașterii. El merge mai departe, el adâncește antinomia umanismului; totuși, nu se

mai găsește în el acea fierbere a forțelor creatoare, se presimte, mai degrabă, catastrofa ce o ascunde.

Evul Mediu salvase forțele creatoare ale omului și preparase splendida înflorire a Renașterii. Omul intră în Renaștere cu experiența medievală, cu prepararea medievală. Și tot ce a fost grandioare autentică în Renaștere avea o legătură cu Evul Mediu creștin. Azi omul intră într-un viitor necunoscut, cu experiența Istoriei moderne și preparația ei. Și el intră în această epocă nu plin de sevă creatoare – ca în epoca Renașterii – ci epuizat, debilizat, „fără credință“, golit. Toate acestea dau de gândit.

III

În prima sa manifestare, umanismul a fost cel mai fecund și mai strălucit. Și toată arta pe care a produs-o provine din Renaștere. În manifestarea sa inițială, umanismul și-a luat refugiul la sursele eteme ale artei omenești – la antichitate. Dar nu ne mai e posibil să credem că arta Renașterii este fructul unei întoarceri la păgânism, al unei recidive a păgânismului înăuntrul lumii creștine. Ar fi dovada unei priviri superficiale a lucrurilor. Umanismul se hrănea din antichitate – asta se înțelege – dar era un fenomen nou, un fenomen de Istorie modernă și nu antică.

Activitatea creatoare a omului era complet cuprinsă în catolicism. Și întreaga mare civilizație europeană – înainte de toate latină – era, în fundamentele sale, o cultură creștină și catolică. Ea prinsese rădăcină în cultul creștin. Catolicismul, el însuși, era deja saturat de antichitate; se știe până la ce punct era el o adoptare a culturii antice. În Evul Mediu cultura antică era viața catolicismului și, tot prin el, ea a fost părăsită în timpurile moderne. Numai astfel o renaștere istorică a fost posibilă. Și Renașterea nu a fost, ca Reforma, îndreptată contra catolicismului. În catolicism se desfășura o activitate omenească colosală, care avea drept țintă suveranitatea papei, dominarea lumii prin biserica catolică, crearea unei imense culturi medievale. Aceasta este ceea ce distinge catolicismul de ortodoxia orientală. Catolicismul nu numai că ridică pe om spre cer, dar îi trezește și frumusețea și gloria pe pământ. În aceasta este marele său secret. Tendința spre cer și viața eternă nasc

frumusețea și produc puterea în viața pământească temporară. Ascetismul lumii catolice medievale era o excelentă preparație pentru creare. El a salvat și a concentrat puterile creatoare ale omului. Asceza medievală era o școală extraordinară pentru om; ea dădea spiritului o călire sublimă. Și omul european din Istoria modernă a trăit din ceea ce a dobândit spiritualicește la această școală. El e dator întru totul creștinismului. Nici o altă școală de spiritualitate nu a putut să-l pună la încercare și să-l disciplineze. Omul european și-a cheltuit forțele sale, el s-a irosit, s-a epuizat. Și, dacă rămâne spiritualicește viu, este numai datorită temeliei creștine din sufletul său. Creștinismul a continuat să trăiască în el sub o formă secularizată și l-a ferit astfel de decădere.

Umanismul, la începuturile sale, era încă aproape de creștinism, el se adăpa la două surse: antichitatea și creștinismul. El nu era creator și strălucitor în rezultatele sale decât în măsura apropierei sale de creștinism. Când el s-a smuls din fondul spiritual și a trecut la suprafață, atunci a început să degenereze. Nu deodată însă s-a hotărât să înfățișeze pe om fără Dumnezeu și contra lui Dumnezeu. Umanismul acesta nu a fost al lui Pico della Mirandola, al lui Erasmus și al diverșilor alți gânditori ai Renașterii. Dar în umanism se ascundea o sămânță de negație și din ea a ieșit acest umanism al timpurilor moderne, ale cărui fructe ultime s-au văzut în zilele noastre și care înseamnă cu adevărat negarea omului.

Singur acel umanism care era înrădăcinat în creștinism și care constituie o mai completă dovedire a revelației creștine afirmă pe om și creează frumusețea; dar el este legat de antichitate. Umanismul, care rupe cu creștinismul, rupe, prin aceasta, și cu antichitatea și distruge, astfel, de două ori pe om, rozând bazele lui antice și creștine. Aceasta este, evident, în cele din urmă, opera umanismului. Tradiția sacră a culturii e legată prin mii de fire de tradiția sacră a Bisericii creștine și o rupere completă cu această tradiție duce la decăderea culturii, coborând calitatea acesteia. Epuizarea Renașterii în Istoria contemporană, slăbirea energiei sale creatoare sunt urmările îndepărtării sale și de creștinism și de antichitate; și toate acele renașteri parțiale pe care istoria noastră le-a cunoscut au fost o întoarcere și la creștinism și la antichitate. Noul om european ori se hrănește din principii antice și medievale ori altfel se epuizează, se secuiătește și cade. Dedublarea Renașterii, sfârșirea interioară încercată de omul Renașterii, devine tema Istoriei moderne. Ea e o desfășurare de idei și fapte, în care noi vedem umanismul distrugându-se prin propria sa dialectică; căci poziția omului fără Dumnezeu și contra lui Dumnezeu,

negația imaginii și a asemănării cu Dumnezeu în om duc la negația și la distrugerea omului; afirmația păgânismului contra creștinismului duce la negația și distrugerea antichității. Imaginea omului – imaginea sufletului și trupului său – este opera antichității și creștinismului. Umanismul timpurilor moderne rupând cu creștinismul se îndepărtează de datele antice ale imaginii omenești și o alterează.

Reforma a fost un alt aspect al acestui proces al Istoriei noi, care a dat Renașterea; ea, de asemenea, este născută din mișcarea umanistă, prin revolta noului om al Istoriei moderne. Dar ea este pricinuită de temperamentul unei alte rase, temperamentul rasei germanice de nord, săracă de soare, neînzestrată cu darul picturii și al plasticii dar înzestrată spiritualicește cu o adâncime originală. Suflul unei noi spiritualități e importat prin rasa germanică în cultura europeană. Renașterea nu fusese o revoltă și o protestare, ci o manifestare a spiritului creator. În aceasta stă frumusețea Renașterii; aceasta este semnificația ei eternă. Reforma, din contră, va fi mai degrabă o revoltă, o protestare, decât o creație religioasă, ea va fi îndreptată în contra tradiției religioase. Mistica germană a fost creatoare, o minunată manifestare a spiritului; dar Reforma, care, din punct de vedere religios, a fost sterilă, nu a fost deloc o manifestare măreață a spiritului. La început se găsea în Reformă și mult catolicism; ea era un eveniment care se petrecea în sânul catolicismului. Luther a fost un călugăr catolic. Tot ce era profund, tot ce era autentic religios în Reformă era legat de adevărul etern al creștinismului; era o sete de purificare, de reînnoire, de regenerare în sânul catolicismului chiar. Va găsi în Luther un moment, dar un singur moment de înalt adevăr: acea nevoie din el de eliberare spirituală. Din nenorocire, negația l-a făcut să iasă din calea sa.

Revolta și protestarea, inerente Reformei, au produs această evoluție a Istoriei moderne, care a sfârșit cu „luminile“ secolului al XVIII-lea, cu raționalismul, cu revoluția, și, în fine, cu ultimele sale efecte: pozitivismul, socialismul și anarhismul. Luminile nu sunt decât un slab reflex al Renașterii, o ultimă reformă a autoafirmației umaniste. Dar nu se mai găsește în ea spirit creator, Renașterea este secată. În ceea ce privește raționalismul secolului al XVIII-lea, dacă este un fenomen esențial distinct de spiritul creator al Renașterii, este, totuși, în geneza sa, legat încă de aceasta. „Luminile“ sunt pedeapsa temporară a Renașterii, răscumpărarea păcatelor mândriei umaniste, a acelei autoafirmații, care a trădat sursele divine ale omului. Astfel, pe calea artistică, școala din

Bologna a însemnat condamnarea lui Michelangelo și Rafael pentru că spiritul, care predominase în secolul al XVI-lea, trebuia să aducă moartea. Pe astfel de drumuri spiritul creator se veștejește. Savonarola a fost avertisment pe căile înșelătoare ale Renașterii. Aceasta și-a epuizat forțele sale creatoare, dând loc unei violente mișcări istorice în care nu vor mai fi creații puternice.

Revoluția franceză, pozitivismul și socialismul secolului al XIX-lea sunt, în același timp, consecințele umanismului, ale Renașterii, ca și simptomele sleirii puterii creatoare ale acesteia.

IV

Pentru a ajunge la Renaștere a trebuit ca forțele creatoare ale omului să se adune din belșug. Mai întâi este o magnifică înflorire care se întinde apoi în tot lungul istoriei timpurilor moderne. Această profunzime o datora omul aetscismului medieval. Totuși, omul modern arată nerecunoștință către spiritul care îi salvase puterile. Istoria modernă a trăit pe o profunzime de forțe creatoare; iar forțele omului, cu timpul, s-au cheltuit. Se cuvenea omului Europei moderne să epuizeze toate iluziile umaniste până la capăt pentru a ajunge, în culmea istoriei sale, la autodistrugere, la clădirea fundamentelor chiar ale identității omenești.

Totul face să se creadă că drumul pământesc al istoriei omului nu constituie decât o încercare spirituală pentru el, o preparare pentru o altă viață. Toate realizările istoriei reprezintă tot atâtea eșecuri formidabile. Renașterea nu a izbutit; nici Reforma și „Luminile“. De asemenea, nu au izbutit nici revoluțiile inspirate din „lumini“ și speranțele pe care le aduceau cu ele s-au distrus. În același fel nu va izbuti socialismul în acțiune.

În viața istorică a umanității niciodată nu s-a realizat ceea ce omul și-a propus ca scop. Dar, fără știrea sa, se creează enorme valori, pe care el nu le-ar fi prevăzut niciodată. Renașterea nu a izbutit, ea nu a ajuns la perfecțiune, la desăvârșire în domeniul frumosului și al bucuriei pământești vrând să învie antichitatea; totuși, valorile pe care le-a produs sunt formidabile și eșecurile sale chiar poartă semnele unei nemuritoare frumuseți. Astfel au fost cele ale quattrocentului, epocă de dedublare, cum am spus-o.

Renașterea a fost punctul de plecare al istoriei timpurilor moderne. Dar Reforma și „Luminile“, pozitivismul secolului al XIX-lea, socialismul și anarhismul, toate acestea sunt descompunerea Renașterii, evidențierea contradicțiilor intrinseci ale umanismului și sărăcirea progresivă a puterilor creatoare ale omului. Cu cât omul european se îndepărtează de Renaștere, cu atât forțele sale creatoare se alterează. Momentele sale de cea mai grandioasă înălțare rămân legate de o întoarcere spre Evul Mediu, îl aduc la izvoarele creștinismului – cum s-a întâmplat, bunăoară, la începutul secolului al XIX-lea, cu mișcarea romantică și, la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu mișcarea neoromantică și simbolistă. Avem puternice motive să credem că puterile creatoare ale omului nu pot fi regenerate și identitatea omului restabilită decât printr-o nouă epocă de ascetism religios. Numai o astfel de epocă, singură o astfel de epocă, revenind la sursele spirituale ale omului, va putea să concentreze toate puterile acestuia și să împiedice ca identitatea sa să se pulverizeze cu totul. Omul trebuie să ajungă la aceasta, ajuns odată la culmea istoriei sale noi. Nu mai trebuie să se bizuie pe o nouă renaștere de nici un fel după secătuirea puterilor sale spirituale, după rătăcirea în pustiul vieții, după zguduirea așa de puternică a identității omenești. Dacă ar trebui să se stabilească o analogie, ar trebui să se spună atunci că ne apropiem nu de Renaștere, ci de un început întunecos de Ev Mediu și că va trebui să trecem printr-o nouă barbarie civilizată, printr-o nouă disciplină, printr-un nou ascetism religios, înainte de a vedea născând zorile unei noi și inimaginabile Renașteri.

Total este așa de uzat în istoria omenească încât te întrebi dacă nu cumva puterile creatoare ale omului nu se vor trezi – de astădată – îndreptate înspre altă lume. Puterile naturale au limite, încrederea în sine a omului natural îl duce la decădere pentru că a negat izvoarele vieții. Omul natural, smuls din omul spiritual, își creează o viață de fantasmă, este fennecat de bunuri iluzorii. Trebuie admisă această lege că omul, într-o existență pământească, limitată și relativă, nu este susceptibil a crea frumosul și valorosul decât atunci când crede într-o altă existență nelimitată, absolută, nemuritoare. Raportul exclusiv al omului cu această existență muritoare și limitată sfârșește prin a roade energia sa creatoare, îl duce la satisfacția de sine, îl face sec și superficial. Omul spiritual e singurul și adevăratul creator, afundându-și rădăcinile sale în viața infinită și eternă. Dar umanismul a renegat pe omul spiritual, a părăsit eternul pentru temporal, a întărit pe omul naturii pe suprafața limitată a

pământului. Și această ființă, care a vrut să se încreadă numai în sine, se găsește fără apărare în mijlocul elementelor dezlănțuite care îl asediază. Fața omului nu poate fi păstrată de forțele omului natural, ea postulează pe omul spiritual. Fără curențele ascetismului religios, care pune distanțele, care subordonează inferiorul superiorului, menținerea personalității e imposibilă. Istoria modernă însă a fost clădită pe această iluzie: că personalitatea putea înflori fără ajutorul marilor curențe de ascetism religios.

Istoria modernă, ieșită din Renaștere, a descoperit individualismul, dar acesta a adus ruina individualității omului, distrugerea personalității – și asistăm azi la deznodământul crud al individualismului lipsit de bază spirituală. Individualismul a golit individualitatea omenească, a lipsit personalitatea de formă și consistență, a nimicit-o.

E o lege generală că individualitatea omului e puternică și înfloritoare atunci când admite realitățile și valorile supraindividuale și supraomenești și se supune lor. Individualitatea omului este nimicită și se vestejește din momentul ce le neagă. Individualismul face fără sens înțelesul voinței individualității omenești, îndreptată de acum spre neant, lipsită de scop – și umanismul înșelător a dus pe om la această secătuire care a transformat sufletul omenesc într-un pustiu.

Totuși, prin umanism se pusese o problemă colosală a cărei temă era omul. În dialectica tragică a istoriei moderne văd această temă care se afirmă. Și apariția chiar a umanismului nu trebuie considerată ca o adevărată neizbândă, ca un rău absolut. Experiența umanistă prezintă o semnificație pozitivă. Soarta a voit ca omul s-o trăiască. Omul trebuia să treacă prin libertate și în libertate să accepte pe Dumnezeu. Acesta era sensul umanismului.

V

Fazele umanismului, care marchează a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, corespund unei stingeri definitive a Renașterii, unei sleiri definitive a puterilor ei creatoare. Jocul liber și impetuos al multiplelor forțe ale omului a ajuns la termenul său. Nu mai este nici o urmă de spirit al Renașterii, tot ceea ce

este spiritualicește semnificativ și creator la sfârșitul secolului al XIX-lea și al XX-lea este îndreptat spre sursele religioase, cu adevărat creștine, ale omului. Curente pagâne ale acestei perioade sunt superficiale și ar fi zadarnic a căuta în ele spiritul antichității. Omul, care a abuzat de cultură, nu este omul unei renașteri, ci al unei decadente care este una dintre formele sfârșitului Renașterii. Omul a ajuns în culmea culturii Istoriei noi într-o stare de epuizare și de sfârșire, încovoiat sub greutatea unei istorii devenite prea complicată în urma rupturii sale cu centrul religios. Omul nu poate suporta izolarea în care l-a aruncat epoca umanistă. El se destramă din pricina acestei răzlețiri, născocesc imitații de comuniuni și legături spirituale; își creează biserici false.

Sociologismul extrem constituie tocmai partea rea a adânciei izolării și a mării răzlețiri a omului. Atomii separați în interior tind să se unească la exterior. Sociologismul extrem – în accepția sa filosofică – nu este decât o altă față a individualismului extrem, a atomizării societății omenești. Individualitatea omului, care începe să se ridice în epoca Renașterii, subzista încă în unitățile spirituale organice și se hrănea din ele. Ea nu prezenta aspectul unui atom izolat, ci se dezvolta liber, creștind având sub ea o bază spirituală. Ea nu se dedase încă cu totul socializării pentru a scăpa de răslețirea sa și de foamea sa spirituală și materială. Socializarea transformată în religie este deznodământul incontestabil al Renașterii, epuizarea acestei individualități omenești care se ridicase în epoca Renașterii. Individualismul și socialismul extrem sunt două forme ale acestui deznodământ. Și în una și în cealaltă individualitatea omului este compromisă, identitatea omului se întuneacă. Umanismul abstract, separat de bazele divine ale vieții, de solidaritatea spirituală, trebuia să ducă la distrugerea omului și identității sale.

Identitatea omenească, ca orice autoritate autentică, nu este conținută decât în tăria spirituală care imprimă pecetea unității divine pe orice multiplicitate omenească; ea dispare în abstracție și izolare. Procesul umanismului, în timpurile moderne, este trecerea omului de la tăria spirituală, în care totul este legat organic, la abstracția răslețitoare în care omul se transformă într-un atom izolat. În această trecere de la concret la abstract, omul Istoriei noi speră să-și obțină libertatea, să-și afirmе individualitatea, să dobândească o energie creatoare. Omul a vrut să se elibereze, să scape de această grație divină care îi alcătuisе imaginea și care îl hrănea spiritualicește.

Umanismul abstract înseamnă ruperea cu grația, negarea ei. Dar, de fapt, viața nu este concretă decât în grație; viața în afară de grație este o viață abstractă. Pe acest teren se zidesc toate iluziile umanismului. Tot ce pare omului eliberare, redobândire a individualității și energiei sale creatoare, nu este decât o robire a ființei sale spirituale vântorii firești, o dezagregare a personalității sale. Aceasta se vedește definitiv în culmea procesului Istoriei moderne. Umanismul a luat pe om în afară de concret, nu cu legăturile sale spirituale, ci pe cale abstractă, ca și cum ar fi fost vorba de un atom al naturii închis în el însuși. Această tendință nu s-a afirmat deodată în epoca Renașterii, ci s-a determinat progresiv în cursul Istoriei noi. Și ea, inevitabil, trebuia să ducă la un individualism și socialism extrem, care sunt două forme ale atomizării, ale descompunerii abstracte a societății și personalității.

Cei doi oameni care domină gândirea timpurilor noi, Fr. Nietzsche și Karl Marx, au ilustrat cu o generală putere aceste două forme ale autonegării și autodistrugerii umanismului. La Nietzsche umanismul se tăgăduiește sub forma sa individualistă; la Marx, sub forma sa colectivă. Individualismul abstract și colectivismul abstract s-au născut din una și aceeași cauză: sustragerea omului de la bazele dumnezeiești ale vieții, despărțirea sa de concret.

Nietzsche este copilul umanismului timpurilor moderne și victima lui. El plătește păcatele acestuia. În destinul lui Nietzsche, umanismul devine contrariul lui. Nietzsche simte că omul este „rușine și umilintă“. El este setos să-l vadă că se înalță; voința sa aspiră la supraom. Morala lui Nietzsche nu admite valoarea personalității omenești; ea rupe cu umanul și predică asprimea față de om în numele scopurilor supraumane, în numele viitorului și al sublimității. Supraomul înlocuiește la Nietzsche pe Dumnezeu pierdut. El nu poate și nu vrea să se mențină numai în uman. Cu individualismul suprauman al lui Nietzsche imaginea omului dispare.

În același fel dispare omul în supraumanul colectivist al lui Marx. Spiritualicește, Marx a ieșit din religia umanistă a lui Feuerbach. Dar în el, de asemenea – deși în alt fel – umanismul se transformă în contrariul său, adică în antiumanism. Marx simte individualitatea omenească precum moștenirea unei vechi lumi burgheze, el cere ca ea să se înalțe prin colectivism. Morala lui Marx nu admite valoarea personalității omenești. Și el rupe cu umanul și predică asprimea față de om în numele colectivității, în numele statului viitor – al statului socialist.

Colectivitatea înlocuiește la Marx pe Dumnezeu pierdut. Nici el nu poate și nu vrea să se mențină în uman; este, într-adevăr, în-colectivismul lui Marx ceva neuman, antiuman chiar; personalitatea omului dispare, identitatea omului se întunecă. Colectivismul lui Marx nu admite individualitatea omenească, cu viața sa interioară infinită, pe care o admitea și glorifica nu de mult umanismul lui Herder și Goethe.

Marx este, de asemenea, copilul legitim al Istoriei noi, ca și Nietzsche. Și în unul și în altul se consumă sfârșitul Renașterii, dar în mod deosebit. Nietzsche este întors spre Renaștere, vrea să trăiască impulsia creatoare a Renașterii, dar el a trecut pe un alt plan, în care nu mai este posibil să regăsească izvoarele Renașterii istorice. Marx întoarce spatele pentru totdeauna Renașterii, ca unei lumi burgheze; el este setos de o epocă nouă, în care nici nu se poate măcar visa de supraproducție creatoare. Nici opera lui Nietzsche, nici a lui Marx nu au însemnat triumful omului. Ele au demască numai iluziile umaniste. După ei, nu mai este nici un mijloc de a vedea în umanism un ideal încântător și plin de vrajă și credința naivă în uman a devenit o imposibilitate. Omul va fi negat și de Max Stirner, care va da umanismului o altă lovitură brutală. Regatul intermediar al omului, al umanului se descompune, cedează. Extremitățile, limitele apar; hotarele omului au fost trecute; a te menține numai în uman este imposibil. Renașterea care se sfârșește, Renașterea care a fost liberul joc al puterilor regatului intermediar al omului, pretenția de a crea o viață perfectă, fericită și frumoasă în acest regat umanist, a fost distrusă în timpurile moderne. Democratizarea și extensiunea sa i-au fost fatale. Umanismul creator nu poate subzista decât într-o selecție a societății omenești. Astfel era în epoca Renașterii. „Luminile“ și revoluția au introdus nivelarea în regatul umanist și au elaborat dezagregarea lui interioară. Renașterea se întemeiase pe o inegalitate; și ea nu era posibilă decât prin aceasta. Setea de egalitate, care a cuprins pe omul contemporan, a marcat sfârșitul Renașterii. Aceasta este „entropia“ în viața socială.

VI

Sfârșitul istoric al Renașterii aduce cu sine dezagregarea a tot ceea ce fusese organic. Renașterea păstrase încă structura organică a

vieții. Viața era încă în ea, ierarhizată, ca orice viață organică. Această mișcare de secularizare nu era decât un început care trebuia să sfârșească prin mecanizarea vieții. La început, în primele sale faze, această secularizare era luată drept eliberarea puterilor creatoare ale omului; dar puterile umane, ieșind din starea organică, s-au supus, inevitabil, stării mecanice.

Aceasta nu se vede chiar de la început. Câtva timp, omul trăiește în iluzia că este liber de orice legătură organică, el nu bănuiește că va intra ca piesă în ansamblul mecanic. Această perioadă intermediară în timpul căreia europeanul nou s-a crezut eliberat de „organic“, fără a se crede supus „mecanicului“, constituie timpul adevăratei Renașteri, care se încheie către secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. Apogeul societății europene a văzut desfășurându-se puterile omenești smulse din adâncul lor, dar nesimțindu-le încă supuse mecanicii egalizante. Ori, în secolul al XIX-lea, în Europa se produce, deodată, una dintre cele mai teribile revoluții pe care le-a încercat umanitatea în cursul istoriei sale. În viața omului, mașina și-a făcut intrarea sa triumfală și se poate spune că ea a tulburat întregul ei ritm organic.

Mașina a distrus întreaga structură seculară a vieții omenești, în mod organic legată de viața naturii. Mecanizarea vieții distruge triumful Renașterii și face imposibilă dezvoltarea creatoare a vieții. Mașina omoară Renașterea. Ea pregătește o nouă epocă, epoca civilizației. Cultura, hrănită din simbolică sacră, moare. Oamenii Renașterii nu știau, nu pricepeau că pregăteau triumful mașinii în lume, că îndepărtarea definitivă de Evul Mediu trebuia să ducă la domnia mașinilor și la înlocuirea structurii organice prin mecanizare. Structura organică a vieții este ierarhică, adică cosmică. În organismul cosmic părțile sunt supuse întregului, sunt legate de centru. În ordinea organică centrul e presupus drept scop al vieții părților. Orice organism este ierarhie. Când părțile se desfac de întreg și încetează de a servi centrul organic, pe nesimțite, ele se supun unei naturi inferioare.

Epoca Renașterii își reclamă gloria de a fi descoperit nu numai pe om, dar și natura. Oamenii Renașterii se întorc către natură plini de evlavie, ei se instruiesc la școala naturii și imită formele ei exterioare. Acest raport al Renașterii cu natura, în prima sa perioadă, se întovărășește cu încântarea produsă de formele naturii și de bucuria vieții naturale. Numai câțiva mistici și teosofi ai Renașterii vor pătrunde mai adânc natura. Ceea ce apare cu Renașterea nu este exclusiv o descoperire

artistică a naturii, ci și o descoperire științifică. Iată marea semnificație a acestei epoci. Din aceasta a rezultat triumful istoric al științei naturale, care a preparat formidabilele descoperiri tehnice ale secolului al XIX-lea și a sfârșit prin dominația mașinii asupra vieții omenești. Din aceasta se vede că sfârșitul istoric al Renașterii nu mai corespunde cu începuturile ei. Primele raporturi cu natura s-au transformat în conștiința unei inevitabile lupte cu ea prin mijlocirea mecanizării vieții. Epoca noastră nu mai imită formele naturii, nu mai caută în ea izvoarele perfecțiunii – cum făcea aceasta Renașterea; ea declară război naturii pentru că i-a devenit suflătoare străină; ea o consideră ca un mecanism mort; între ea și om așează mașina. Raportul omului modern – al omului civilizat – cu natura indică lămurit sfârșitul Renașterii. Dialectica imanentă a relațiilor, pe care Renașterea le-a contractat cu natura, duc la negația acestora. Sfârșitul Renașterii omoară natura, așa cum ea omoară pe om; este tragedia Istoriei noi prin care trebuie să trecem. Mașina elaborată de Renaștere a omorât-o pe aceasta, i-a distrus frumusețea vieții care năștea și bogăția creatoare a puterilor omenești.

Urmările introducerii mașinii în viața omului sunt nenumărate. Ele se întind asupra vieții sale spirituale și asupra a tot ceea ce el produce. Știința și arta se găsesc atrase de mecanizare; în ele s-a imprimat divizarea unității organice pe care o produce mașina în întreaga sferă a vieții. Artă contemporană, în ultimele sale curente, rupe cu Renașterea deoarece rupe pentru totdeauna cu antichitatea. În arta contemporană, îndreptată exclusiv asupra viitorului pe care îl adoră, sunt menite distrugerii și trupul omului și formele lui eterne. În ea, imaginea omului trebuie, în sfârșit, să dispară.

Futurismul care, în sine, reprezintă un simptom mai serios decât se pare, distruge imaginea naturii și a omului; astfel, el vrea să elimine pentru totdeauna caracterul propriu al artei Renașterii, care consta în întoarcerea completă spre formele eterne ale naturii și ale omului. Futurismul este simptomatic pentru sfârșitul Renașterii. El distruge opera lui Michelangelo și a lui Leonardo. Futurismul a rupt cu totul cu antichitatea, cu principiile formelor eterne ale artei. Formele pe care Renașterea le căuta proveneau din două izvoare: natura și antichitatea. Futurismul le neagă pe amândouă. El nu își cere formele nici de la natură, nici de la om, el i le cere mașinii. Futurismul cade în desfășurarea procesului prin care se operează dezmembrarea organică a oricărei unități mecanice și umane. Futuriștii sunt atrași într-o mișcare al cărei sens nu îl

prind, căci au conștiința prea imperfectă despre semnificația propriei lor mișcări. Ceea ce rămâne – oricare ar fi valoarea proprie a futurismului – este că imaginea omului, sufletul și trupul acestuia pier într-o astfel de artă; ele sunt divizate de furtunile omenești și nu rămân din ele decât sfărâmaturi. Cubismul unui mare pictor ca Picasso dezmembrează deja trupul omului și tulbură identitatea artistică a omului. Pictura futuristă, în care curențele de mâine au înlocuit repede pe cele de azi, împing încă mai departe divizarea identității omenești. Marginile oricăror forme naturale au fost violate; totul trece în orice formă, iar omul în obiecte neînsuflețite; anunțuri de ziare, bucăți de sticlă și tocuri de pantof pătrund în orice formă naturală pentru a o distruge. Formele trupului omenesc fiind tot formele antice, distrugerea lor este ruptura definitivă cu antichitatea.

Poezia futuristă, de asemenea, descompune sufletul omenesc, introduce în sufletul omului aceleași anunțuri de gazetă, bucăți de sticlă și tocuri de pantof; ea supune sufletul zgomotului automobilelor și aeroplanului. Această descompunere a sufletului omenesc era atrasă încă de impresionism. Sufletul omului se descompunea în senzații deoarece se pierduse centrul sufletului. Astfel, în măsura în care își căuta reazemul său în sine însuși, omul era condus la ruina propriei sale imagini. Smuls din rădăcinile sale spirituale, din rădăcinile sale eterne, iată-l supus puterii devastatoare a vremii.

Futurismul este produsul autoafirmării omului; însă futurismul este sfârșitul umanismului, autonegarea lui. În futurism omul se pierde pe sine însuși, încetează de a avea conștiința identității sale proprii. Omul este dominat de colectivismul neomenos și nu este o întâmplare că futurismul a arătat că se adaptează așa bine formelor extremiste ale colectivismului social. Procesul sfârșitului și dispariției Renașterii, divizarea și distrugerea imaginii divine în om se pot observa în poezia lui Andrei Biely, unul dintre cei mai remarcabili artiști ai timpului nostru. Andrei Biely are înrudire cu futurismul, dar el întrece cu câteva palme pe futuriști. Artă sa trece dincolo de orice frontieră naturală, de orice formă statică a creației, omul și cosmosul se contopesc în mișcări fără frâu. Nu s-ar putea regăsi în asemenea artă imaginea omului care nu se distinge în ea de abajurul unei lămpi sau de bulevardele unui mare oraș; ci ea se năruie într-un infinit cosmic. Artă lui Andrei Biely, așa de caracteristică epocii noastre, este o violare și o distrugere a tuturor formelor antichității

și Renașterii, este ceva care se separă de natură, de om și de Dumnezeu. Este o indicație a sfârșitului Renașterii și a epocii umaniste.

Arta modernă este din ce în ce mai angajată în sfârșitul acesta al Renașterii, în crepusculul acesta al formelor omului și naturii, în năvala de forme barbare, de sunete barbare, de mișcări barbare. Dinamismul acestei arte a pierdut ritmul cosmic. Pozitivismul secolului al XIX-lea era deja preludiul neîndoios al sfârșitului Renașterii. Pozitivismul era născut din spiritul Renașterii, dar nu manifestă decât epuizarea acestui spirit. Pozitivismul nu mai este exces de creație în ordinea cunoașterii; se vede dispărând frumoasa încântare a cunoașterii îndreptată spre descoperirea misterele naturii. Pozitivismul este deja conștiința limitei forțelor omenești, este oboseala puterii de cunoaștere. Pozitivismul vede misterele naturii reînchizându-se. În epoca Renașterii cunoașterea naturii era rezultatul unei operații fericite. Un tip al Renașterii este Pico dela Mirandola, antipodul exact al oricărui pozitivism. Pateticul lui Leonardo da Vinci este, desigur, contrariul pozitivismului și, totuși, cuprinde în sine germenul pozitivismului. În orice domeniu, Renașterea purta sămânța propriei sale ruine și a unui rezultat final cu totul contrar intențiilor sale, atât în ordinea cunoașterii, cât și în celelalte.

Pozitivismul lui Auguste Comte provine din două principii opuse care, din două părți, ruinează spiritul Renașterii: raționalismul „luminilor” și reacția spirituală contra revoluției franceze. Auguste Comte era un catolic pervertit, un catolic pe dos! Și, fără îndoială, în el sunt multe elemente medievale; se produce în el o întoarcere la ierarhia medievală, la autoritate și organizare. Din nou vrea el să subordoneze cunoștința și viața omenească unui centru spiritual și să pună sfârșit anarhiei intelectuale a Istoriei moderne. Nu este fără rost că Auguste Comte pune pe Joseph de Maistre așa de sus: primise atâta de la el! Dar principiile medievale și religioase ale pozitivismului lui Auguste Comte, deși într-o formă pervertită, nu au prevalat în dezvoltarea ulterioară a pozitivismului. În orice caz, elementele cele mai pozitive ale pozitivismului prezintă deja o reacție contra spiritului Renașterii. Pozitivismul a ajuns repede la epuizarea principiilor creatoare ale Renașterii.

Astăzi nu se mai poate vorbi serios de pozitivism în filosofie. În filosofia europeană, criticismul kantian este cel care domnește de multă vreme. Filosofia criticistă poate fi privită ca una din fazele tardive ale Reformei. În gnoseologia germană contemporană Reforma își dă

ultimele sale fructe spirituale și rafinate. Dacă la începutul istoriei moderne, la izvoarele Reformei, se găsește revolta omului și proclamarea drepturilor sale de a se defini, la sfârșitul istoriei moderne, în urmările intelectuale ale Reformei, este omul care vrea, oarecum, să se debaraseze, să se ridice deasupra oricărui antropologism. Filosofia germană contemporană duce, înainte de orice, lupta contra antropologismului, în persoana lui Cohen, a lui Husserl și atâția alții. Ea suspectează pe om, îl vede drept cauză a relativității și nesiguranței cunoștinței. Ea tinde spre un act de cunoștință neumană. În gnoseologia critică este ceva care te face să te gândești la cubism. Și ea descompune structura cunoașterii omenesti în categorii, după cum Picasso și alții descompuseră corpul omenesc în cuburi. Astfel se manifestă procesul de fărâmițare analitică și de dezmembrare a integrității organice. Imaginea omului pierе în gnoseologia critică. Și ea marchează sfârșitul Renașterii; în ea se epuizează și mor spiritul și bogăția creatoare a Renașterii.

Astfel, în chiar cunoașterea însăși, în măsura în care omul și-a căutat autodefiniția și autoafirmația, el a ajuns la negația și distrugerea de sine. Pierzându-și centrul spiritual, trădând sursa spirituală a ființei sale, se pierde și pe sine însuși și imaginea sa eternă. El se lasă în voia unei puteri neumane. Cât de ușor se regăsește omul în scolastica medievală, față de aceeași nouă scolastică gnoseologică! Gnoseologia contemporană este urmarea decăderii spirituale.

/ Pretudindenii întâlnim același procedeu de distrugere a omului prin sine însuși, datorat încrederii sale în propriile-i forțe. În teosofie, unitatea imaginii omului se destramă, se năruie și devine pradă vârtejurilor astrale. Teosofia contemporană este dușmana omului și a puterilor sale creatoare, în ea nu este nimic care să semene a Renaștere. Teosofia distruge principiul personalității ca și pozitivismul și criticismul gnoseologic. Ea nu mai crede în realitatea personalității omenesti, cum crede și cel mai grosolan naturalism materialist. Ea este materialismul distrugător al omului, transplantat însă în lumea spirituală. Teosofi din epoca Renașterii, ca Paracelsus, așează pe om foarte sus și pun înaintea lui problemele creației. Teosofi din epoca noastră, ca Steiner, deși se intitulează antroposofi, supun pe om, în definitiv, unei evoluții cosmice, al cărei sens este neînțeles și calea pe care ei o propun pentru desăvârșirea omului prin sine însuși nu este o cale creatoare. Teosofia neagă pe Dumnezeu, antroposofia neagă pe om. El nu este decât un moment trecător al evoluției cosmice care trebuie depășit. Curentele teosofice ale

timpului nostru exprimă epuizarea și stingerea elanului creator al omului. Cu ele, însă, dispare individualitatea omului, încetează liberul joc al puterilor sale. Omul și-a pierdut centru interior spiritual; el îl caută în compunerea și descompunerea forțelor cosmice. Cunoștința teosofică contemplă cadavrul naturii și al omului.

Întreaga viață intelectuală care domină epoca noastră se ține sub semnul sfârșitului Renașterii. Chiar în domeniul științelor naturale este o rupere cu Renașterea. Stabilitatea punctului de vedere fizico-matematic al lui Newton este zdruncinată de fizica modernă. Descoperirea entropiei, a radioactivității și a separării atomilor materiei, a principiului relativității, în fine, nu sunt oare ca un apocalips al fizicii moderne?

VII

Tendințele socialiste caracterizează epoca noastră. Ele impregnează nu numai viața politică și economică, ci întreaga cultură și morală contemporană; ele reprezintă un fel de sentiment al vieții. Socialismul nu este decât o altă față a individualismului, rezultatul descompunerii și dezagregării individualiste. Pe drumul atomizării societății, el este la pândă, ca o fatalitate dialectică interioară; există o ordine de principii care nu poate duce decât la socialism. Socialismul și individualismul sunt, deopotrivă, dușmani ai unei concepții organice a lumii. Socialismul apare astfel ca simptomul strălucit al Renașterii; în el încetează liberul joc al puterilor creatoare, ale omului în timpurile moderne. Forțele omenești sunt legate împreună și depind, în mod necesar, de un centru; acesta, nemaifiind religios, devine social. Pateticul individualității creatoare este înlocuit prin pateticul muncii colective obligatorii și organizate; individualitatea omului este subordonată colectivităților, maselor. Figura omului este eclipsată de fantoma colectivismului.

Bogăția creatoare va face loc, de acum, organizării. Centrul de gravitație al vieții se mută în domeniul economic; în ceea ce privește științele și arta, cultura înaltă, creatoare, valorile spirituale, acestea sunt considerate ca un „reflex“. Omul este schimbat în categorie economică.

Socialismul are o bază și o origine umanistă; el este născut din umanismul timpurilor moderne și nu ar fi fost posibil fără autoafirmarea omului și fără transferul centrului de gravitație al vieții în bunăstarea omenească. Dar, în socialism, umanismul ajunge la propria sa negare. Conștiința clasei proletare este deja o conștiință care nu are nimic umanist; este antiumanistă. Omului, într-adevăr, i s-a substituit clasa. Valoarea omului, a sufletului și a soartei sale individuale este negată. Omul devine un mijloc pentru colectivitatea socială și pentru dezvoltarea acesteia. Umanismul a fost părintele umanității, ca dispoziție morală. Această umanitate a însemnat domnia omului mijlociu. O astfel de virtute se transformă în socialismul proletar, socialismul fiind scopul umanității, denunțarea iluziilor pe care această virtute le cuprindea.

Socialismul pune în lumină marile manifestări ale umanismului: științele și arta umanistă, morala și cultura umanistă. Întregul edificiu umanist dispare și temelia sa este descoperită. Această temelie se crede că este economia, interesele economice de clasă. Într-adevăr, omul, smulgându-se din centrul spiritual și de la sursele spirituale ale vieții, viața sa nu mai are decât baze materiale; dar culmile acestora sunt minciuni. Natura omului dispare, se transformă în structura claselor.

Într-un anume sens, Marx avea dreptate cu privire la societatea burgheză a secolului al XIX-lea. „Umanul“, pe care Herder îl privea drept scop al istoriei, era supus descompunerii; baza economică a jucat un rol capital în aceasta și întreaga cultură superioară amintea prea mult reflexul ei. Materialismul economic nu a făcut decât să traducă starea societății omenești în epoca aceasta, scăderea ei spirituală, robirea ei părții materiale a vieții. Este descompunerea materialismului prin sine însuși, sfârșitul Renașterii, ruina acestei domnii iluzorii a umanității, demonstrarea imposibilității pentru om de a fi creator după ce s-a smuls de la Dumnezeu și s-a ridicat contra Lui. După aceste consecințe, în civilizație se vede că socialismul este sfârșitul neîndoielnic al Renașterii. Pentru socialism, viața omenească nu mai constă în această artă creatoare a omului, în liberul joc al bogăției puterilor lui creatoare. Renașterea era aristocratică. Ea este opera oamenilor care nu erau supuși necesităților existenței. Pentru socialism, condamnând la moarte orice fel de aristocratism, viața omului este o funcție a unei grele necesități și a muncii colective. În sistemul socialist nu este nici o bogăție creatoare care să nu fie supusă unui centru material. Renașterea a proclamat

drepturile omului, ale individualității omenești înainte de toate, în științe, artă și viața politică. Socialismul opune drepturilor omului drepturile colectivității, care nu este umanitatea, pentru că în ea se vădesc trăsături neumane. În colectivismul la care a ajuns umanismul, în dialectica sa istorică, se văd căzând în ruină toate drepturile omului și chiar libertatea gândirii care motivase Renașterea. Orice formă de gândire dovedește acum o constrângere, este supusă unei centralizări social-confesionale; adică, odată cu colectivismul, se produce o întoarcere spre Evul Mediu, nu pe o bază religioasă, ci pe baza materialistă a antireligiei.

Sfârșitul Renașterii care arată epuizarea și distrugerea principiului personalității în societățile omenești, a principiului inițiativei personal creatoare, a responsabilității personale, este triumful principiului colectiv. Acest sfârșit al Renașterii se remarcă nu numai în socialism, dar, mai ales, în anarhism, care nu este mai puțin caracteristic epocii noastre. Istoria modernă, concepută de Renaștere, s-a manifestat printr-o bogată înflorire a statului. În aceasta s-a deosebit de Evul Mediu, care nu avea despre stat decât o conștiință foarte slabă. Evul Mediu era internaționalist, universalist. Timpurile moderne sunt timpurile statelor naționale. La baza noilor state este autoafirmarea omului, mai întâi în monarhii, apoi în democrații. Dar statele naționale caracterizează timpurile moderne. Aceste state naționale poartă în ele gemenele propriilor negații. Democrația umanistă clatină baza religioasă a statului și creează condițiile prăbușirii sale anarhice. Anarhismul este sfârșitul statului – opera Renașterii. În anarhism nu se produce numai o autonegare a statului umanist, ci și o autonegare și distrugere a principiului personalității; este crahul definitiv al individualismului în culmea aparentului său triumf. Principiul personalității era strâns și indisolubil legat de principiul statului. În anarhism triumfează întreaga forță oarbă a masei, dușmană a personalității și a statului. Spiritul anarhic nu este creator, el poartă în sine o dușmănie înverșunată și vindictivă în locul bogăției creatoare. Este în el o revanșă contra minciunii umaniste. Când societățile omenești sunt stăpânite de setea egalității, atunci ia sfârșit orice fel de Renaștere, orice abundență creatoare.

Pasiunea egalității este și o pasiune a pismei. Pasiunea egalității este o pasiune de neant. Societățile moderne sunt stăpânite de o pasiune care constă în a deplasa centrul de gravitate al existenței, transformându-l într-o dușmănoasă negație a ființei altuia. Acestea sunt semnele unei societăți caduce.

VIII

Renașterea a început prin afirmarea individualității creatoare a omului. Ea s-a terminat prin negația acestei individualități. Omul fără Dumnezeu încetează a fi om; acesta este sensul religios al dialecticii interne a istoriei moderne, istoria măririi și decadenței iluziilor umaniste. Omul, golit de spiritul său, devine sclav nu al forțelor superioare, supraumane, ci al forțelor inferioare și neumane. Spiritul omenesc se întunecă și spirite neumane îl stăpânesc. Elaborarea religiei umaniste, a definitivei divinizări a omului și a umanului, constituie tocmai preludiul sfârșitului umanismului, epuizarea forțelor lui creatoare. Înflorirea umanului nu era posibilă decât atât cât omul avea în adâncul său sentimentul și conștiința unor principii mai înalte decât el însuși, atât timp cât el nu s-a desprins complet de rădăcinile divine. În timpul Renașterii omul avea încă acest sentiment și conștiință, nu era deci încă pentru el despărțirea absolută. În lungul întregii istorii moderne europeanul nu a rupt complet cu bazele sale religioase. Grație acestui fapt numai, umanul era încă posibil să existe odată cu dezvoltarea individualității și activitatea creatoare a omului. Umanismul lui Goethe avea un fundament religios, era legat de credința în Dumnezeu. Omul, părăsind pe Dumnezeu, se consacră unui element fără înfățișare și fără umanitate, el devine robul necesității neumane.

În epoca noastră nu mai există nimic din liberul joc al puterilor omului, cărora se datorează aria italiană, ca și Shakespeare și Goethe. În epoca noastră se desfășoară forțe neumane al căror spirit, strivind pe om, înjosesc imaginea lui. Azi nu este omul cel eliberat, ci elementele neumane pe care el le-a dezlănțuit și ale căror valuri îl izbesc din toate părțile. / Omul își primise forma și identitatea sub acțiunea principiilor și energiilor religioase. Haosul în care pierdea imaginea sa nu putea fi întrecut numai de forțe umane. Elaborarea unui univers uman era, de asemenea, opera forțelor divine. / Omul Istoriei moderne, desprinzându-se de puterea lui Dumnezeu, spre sfârșitul epocii, și renegându-și reazemul, cade din nou în haos, imaginea sa este compromisă și formele sale se clatină. Energia creatoare a omului nu se concentrează, ci se pulverizează. Constituirea unui rezervor de energie creatoare presupune păstrarea formelor identității umane, presupune limitele care disting pe om de stadiile informе și inferioare. Acest rezervor s-a spart și energia

creatoare s-a împărțit. Omul își pierde formele, marginile sale; el nu mai este apărât contra răului infinit al lumii haotice.

Dacă noi îndurăm ruina Renașterii în noile curente ale artei, în futurism, în noile curente filosofice, în gnoseologia critică, în mișcările teosofice și ocultiste, în fine în socialism și anarhism – care ocupă un loc preponderent în viața socială a epocii noastre – o simțim și în curentele vieții religioase și mistice. În unele din ele se vede umanismul dezagregându-se și acest proces de dezagregare aduce și dezagregarea imaginii omenеști și a formelor umane. În altele, umanismul este întrecut de principii superioare și omul își cere din nou salvarea imaginii sale și a formelor sale, izvoarele divine ale vieții. Dar, și într-un caz și în celălalt, Renașterea istorică ia sfârșit și se produce o întoarcere la principiile medievale. Umanismul a însemnat o trădare a realității sfinte și omul plătește aceasta cu prețul istoriei sale, el suferă deziluzii peste deziluzii.

Azi începem a asista la barbarizarea lumii europene. După decadența rafinată care a marcat apogeul culturii europene este rândul invaziei barbariei. Aici se poate spune că războiul mondial va fi avut un rol fatal în soarta Europei. Europa civilizată, umanistă, s-a despuiat și ea este acum fără apărare în fața invaziei barbare, înăuntru ca și în afară. Zgomotele surde ale barbariei subterane se auzeau deja de mult. Societatea burgheză a Europei nu a făcut nimic pentru salvarea anticelor și eternelor realități sfinte ale Europei. Ea trăia fără grijă contând pe o prosperitate interminabilă. Europa este spre apusul ei. Societatea europeană intră într-o perioadă de bătrânețe și caducitate.

Un nou haos de popoare ar putea surveni. Feudalizarea Europei ar fi posibilă. În istoria umanității nu există progres în ascensiune rectilinie, progres în care oamenii secolului al XIX-lea credeau așa de tare încât și-au făcut din el o religie. În istoria societății și civilizației se remarcă procese organice, aducând cu ele perioade de tinerețe și maturitate, de înflorire și ruină. Azi, noi trăim nu atât începutul unei lumi noi cât sfârșitul unei lumi vechi. Epoca noastră amintește sfârșitul lumii antice, căderea imperiului roman, epuizarea și secătuirea culturii greco-romane – izvorul etern al oricărei culturi umane. Curentele moderne în artă aduc aminte pierderea formelor antice perfecte și barbarizarea antichității. Procedeele sociale și politice ale timpului nostru amintesc procedeele care dominau în epoca imperiului lui Dioclețian, care sechestrau pe om. Cercetările religioase, filosofic-mistice ale timpurilor noastre ne amintesc de sfârșitul filosofiei grecești, de setea

după întrupare a unui Dumnezeu-om. Spiritualicește, timpul nostru seamănă cu universalismul și cu sincretismul epocii elene. O imensă nostalgie cuprinde cea mai mare parte a omenirii. Este semnul venirii unei noi epoci religioase.

IX

Experiența umanistă trebuie să fie epuizată. Căile umanismului sunt astăzi toate parcurse; dar este nevoie să se meargă mai departe. Dialectica internă și distrugătoare pe care o cuprindea umanismul a adus omului o gigantică materie de experiență. Ori o întoarcere la această stare mai simplă în care se găsea omul european – înaintea erei umaniste a timpurilor moderne – este imposibilă. Timpurile moderne au dedublat și ascuțit totul în om. În aceasta stă principala lor semnificație, mult mai mult decât în cuceriri sau realizări pozitive. Cercetările timpurilor moderne ne aduc o mare cunoștință prin umanism. O mare problemă a fost pusă. Azi omul a sfârșit cu viața separată de centru său religios și căutarea unui nou echilibru religios al vieții sale – adică o aprofundare spirituală – este iminentă. Omul, în toate direcțiile activității sale, nu se mai poate menține mult la exterior, la suprafața ființei. El trebuie să întreprindă o mișcare în adâncime ori să se vizioneze definitiv. După marile încercări și zguduiri ale timpului nostru, o adâncire trebuie să se producă. Este în puterea omului european să se degajeze odată pentru totdeauna de iluzia umanistă. Se produce o sciziune între cele două părți opuse dinafară și dinăuntru. Judecând după numeroasele simptome, ne apropiem de o nouă epocă istorică, de o epocă asemănătoare primului ev mediu, acela încă obscur al secolelor al VII-lea, al VIII-lea și al IX-lea care au precedat Renașterea medievală. Și mulți dintre noi trebuie să-și simtă afinitatea cu ultimii romani. Acesta este un sentiment nobil. Ceva comparabil nu se trezea oare în noul suflet creștin al Fericitului Augustin, când pericolul amenința Roma cu năvala lumii barbare? Tot astfel, acum, mulți dintre noi pot să se considere ultimii și credincioșii reprezentanți ai vechii culturi creștine din Europa amenințată de foarte mari pericole externe și interne.

De-a lungul epocii acesteia de barbarie nouă, deși civilizată, pe care o presimțim, va fi nevoie să purtăm lumina nestinsă, cum a fost

purtată altădată de Biserica creștină. Numai în creștinism se relevă și se păstrează imaginea omului. Creștinismul a scăpat pe om de demonii naturii care îl sfășiau în universul păgân, adică, vreau să zic, de demonolatrie. Numai mântuirea creștină a putut da omului puterea de a se ridica și spiritualicește, de a se ține drept; ea a smuls pe om din puterea forțelor elementare ale naturii, în care omul căzuse și cărora se dăduse sclav. Lumea antică a elaborat forma omului. În ea a apărut energia creatoare a omului, dar personalitatea omenească nu era încă scăpată de dominația forțelor elementare ale naturii, omul spiritual nu era încă născut. A doua naștere a omului, care nu mai e naturală, ci spirituală, are loc în creștinism. Umanismul, el însuși, își primește adevărata sa umanitate de la creștinism. Antichitatea nu era capabilă să i-o dea. Dar umanismul, în dezvoltarea sa, a separat umanitatea de fundamentele sale divine. Și iată că atunci când umanismul – la sfârșit – a despărțit pe om de divinitate, el s-a întors, în același timp, împotriva omului și s-a pus să distrugă chipul acestuia; pentru că omul este chipul și asemănarea lui Dumnezeu. Când omul nu a mai vrut să fie decât chipul și asemănarea naturii – adică un om natural – el s-a supus, prin aceasta, chiar forțelor elementare inferioare și și-a înstrăinat chipul. Omul este din nou hărțuit de demonii în fața cărora este neputincios a le rezista și de care nu se poate apăra. Centrul spiritual al personalității omenești s-a pierdut. Întoarcerea umanismului contra omului constituie tragedia timpurilor moderne. El este cauza înfrângerii fatale a Renașterii și a ruinii sale inevitabile.

Oamenii epocii noastre spun bucuroși că creștinismul nu a reușit, nu și-a ținut făgăduielile sale și conchid la absurditatea unei întoarceri spre el. Dar faptul că umanitatea europeană nu a realizat creștinismul, că l-a desfigurat și l-a trădat chiar, nu poate să constituie un argument valabil contra adevărului și autenticității lui. Căci Hristos nu a făgăduit împlinirea Domniei Sale aici, pe pământ, El a spus că Împărăția Sa „nu e din lumea acesta“. El a prezis pentru sfârșit bogăția credinței și a dragostei. Neadevărul umanității creștine este un neadevăr omenească, o trădare și o decădere omenească; este o slăbiciune și o greșală omenească și nu un neadevăr creștin și divin. Întreaga indignare pe care a stârnit-o catolicismul n-ar fi fost nedreaptă, dacă ar fi fost îndreptată numai contra umanității catolice și nu contra lucrurilor autentic sfinte ale Bisericii catolice. Numai că omul, de la început, a alterat creștinismul, l-a desfigurat prin căderile sale și, la sfârșit, s-a ridicat contra lui făcând

adevărul creștin responsabil de propriile sale păcate și de propriile sale căderi. Viața spirituală creatoare nu este numai treaba lui Dumnezeu, ci este și treaba omului. Se oferă omului o imensă libertate, care este imensa încercare a forțelor spiritului său. Dumnezeu, El însuși – dacă se poate spune – așteaptă de la om o acțiune creatoare, un aport creator. Dar, în loc de a-și întoarce spre Dumnezeu chipul său creator și de a-și consacra lui Dumnezeu libera bogăție a forțelor sale, omul și-a cheltuit și distrus forțele sale creatoare în afirmarea de sine, rămânând numai la suprafața lucrurilor.

Aceasta a produs o mare tristețe. Se pare că se distruge și moare însăși frumusețea, așa că liberul joc al forțelor creatoare ale omului pare a fi devenit, de acum înainte, ca și imposibil; libera individualitate a omului pare să fi ajuns la sfârșitul său. Totuși, ar fi micime de suflet și lipsă de credință să te lași pradă descurajării. Capacitatea regenerării naturii omenești este infinită; dar nu se poate concepe azi o regenerare spirituală a omului și a operelor lui decât printr-o adâncire a creștinismului, printr-o ultimă revelare a imaginii lui Hristos în om, prin credința în revelația creștină a personalității omenești. În creștinism antropologia nu este încă isprăvită. Revelația, în ceea ce privește pe om, nu și-a arătat încă toate bogățiile sale. Acesta este sensul problemei antropologice puse de umanismul care a produs timpurile moderne. Europa contemporană a avnsat prea mult în trădarea revelației creștine, a personalității omenești și, de aceea, a lăsat-o pe aceasta pradă vârtejului instinctelor elementare, care se însărcinează să o fărâmițeze. Astfel, ea a lăsat să pătrundă în sânul civilizației sale un principiu haotic care poate să o arunce într-o perioadă de barbarie. Dar nici un vârtej, nici un instinct elementar nu este capabil să stingă lumina revelației creștine a Dumnezeului-Om. Porțile iadului nu o vor putea birui. Iată pentru ce izvorul luminii va subzista, oricât de des ar fi întunericul înconjurător. Și noi trebuie să ne simțim nu numai ultimii romani credincioși veșnicului adevăr și veșnicei frumuseți, ci și veghetorii întorși în direcția invizibilei zile creatoare a viitorului, când se va ridica soarele noii renașteri creștine. Poate se va manifesta această renaștere în catacombe și nu se va produce decât pentru unii. Poate că nu va avea loc decât la sfârșitul vremii. Nu stă în putința noastră de a ști. Dar ceea ce știm sigur este că lumina și frumusețea eternă nu pot fi distruse prin nici un întuneric ori haos. Victoria cantității asupra calității, a acestei lumi limitate asupra celeilalte lumi, este totdeauna iluzorie. Și iată de ce, fără frică și fără descurajare,

trebuie să trecem din lumina Istoriei moderne spre acest întuneric **medieval**. Falsa și mincinoasa lumină să se retragă.

X

Tema mea este europeană, nu rusească. Rusia a rămas în afara **formidabilei** mișcări umaniste a timpurilor moderne. În ea nu a existat **Renașterea**, spiritul Renașterii fiind străin poporului rus. În Rusia trăiește **eminamente** orientul, ceea ce este și în zilele noastre. În ea niciodată **principiul** personalității nu s-a dezvoltat complet. O bogată înflorire a **individualității** omenești creatoare îi rămâne necunoscută. Dar rușii și-au **însușit** ultimele fructe ale umanismului european în epoca dezagregării **acestuia**, atunci când se distrugea el însuși și se întorcea împotriva **asemănării** omului cu Dumnezeu. Și nici un popor nu a ajuns în **distrugerea** imaginii omului, a dreptului omului și a libertății lui până la **extremele** poporului rus. Nici un popor nu a arătat o dușmănie așa de deschisă contra puterii creatoare, o ură așa de invidioasă contra oricărei dezvoltări a individualității omenești, cum a arătat-o poporul rus.

Este în aceasta ceva înspăimântător pentru noi rușii. Noi experimentăm în forma sa extremă ruina Renașterii. Ne trăind însăși **Renașterea**, neposedând nici o amintire strălucită despre un trecut de bogate creații, întreaga mare literatură rusă a rămas străină de spiritul Renașterii și în ea nu se simte belșugul de forțe, ci un rău al sufletului, **torturanta** căutare a unui mijloc de a scăpa de pierzanie. În Pușkin singur se poate distinge ceva asemănător spiritului Renașterii, dar spiritul lui nu a dominat în literatura rusă. Acum trecem prin futurism, dușmanul Renașterii, fără a fi trăit fazele creatoare ale Renașterii; trecem prin socialism și anarhie, dușmanii Renașterii, fără a fi trecut prin libera dezvoltare a unui stat național; trecem prin curente filosofice și teosofice, dușmanii Renașterii, fără a fi cunoscut farmecul cunoștinței. Nu ne-a fost dat să trăim bucuria unei umanități libere. Așa este, în singularitatea sa, destinul amar rusesc. Dar vom resimți nostalgia adâncirii spirituale. Va trebui să ne informăm despre fundamentele divine ale omului și ale artei lui. O sancțiune religioasă a artei, a creației umane este posibilă la noi? Religiozitatea rusă nu a produs-o niciodată și numai de ea este legată posibilitatea unei regenerări spirituale a Rusiei. Poate că

noi; rușii, nu suntem capabili a lua parte decât la o Renaștere creștină? Dar, pentru aceasta, trebuie să trecem printr-o mare penitență și puritate, trebuie să distrugem prin foc superstiția și idolatria umanismului mincinos și distrugător, în numele ideii creștine a omului.

NOUL EV MEDIU

I

În istorie, ca și în natură, există un ritm, o succesiune ritmică de epoci și perioade; o alternanță de diferite tipuri de cultură, de flux și reflux, de ridicări și coborâri. Periodicitatea și ritmul sunt proprii oricărei vieți. Se poate vorbi de epoci organice și critice, de epoci diurne și nocturne, „sacre“ și „seculare“. Ne este dat să trăim istoricește într-o epocă de tranziție. Lumea veche – dacă se poate spune așa despre timpurile moderne care, printr-un obicei nu mai puțin vechi, sunt încă numite „timpuri moderne“ atunci când ele sunt perfect caduce – ajunge la sfârșitul său și se descompune. Și iată că ia naștere o lume nouă, o lume necunoscută. Este curios a constata că acest sfârșit al unei lumi vechi și această naștere a unei lumi noi apar simultan unora ca o „revoluție“, altora ca o „reacție“. Aceasta pentru că revoluția și reacția așa s-au amestecat încât nu se mai disting bine acești doi termeni unul de altul. Să recunoaștem că epoca noastră este sfârșitul timpurilor moderne și începutul unui nou Ev Mediu. Desigur, nu înțeleg să prezic mersul exact pe care îl va urma Istoria; aș vrea numai să încerc a indica trăsăturile și tendințele care vor alcătui aspectul reînnoit al societății și culturii.

Se interpretează adesea gândirile mele pe dos și se scot din acestea concluziile cele mai eronate. Explicația este că gândirea mea este comentată după ideile în curs și că unii vor să o lege de una sau de altă directivă a gândirii moderne atunci când, de fapt, este vorba în mod esențial de altceva. E în substanța însăși a filosofiei mele ca să nu aibă nici un raport cu gândirea acestor timpuri moderne, care sunt pentru mine deja trecute. E gândirea unei alte lumi care începe, a unei alte lumi care va fi un fel de nou Ev Mediu. Principiile spirituale ale timpurilor moderne sunt uzate; forța lor spirituală epuizată. Ziua raționalistă a

istoriei este trecută; steaua ei apune, iată amurgul, ne apropiem de noapte. Mijloacele de investigație care conveneau naturii solare a zilei nu ar putea să ne fie acum de nici o utilitate pentru a descurca evenimentele și fenomenele care se reatașează acestei ore a serii istorice. Toate semnele, toate dovezile sunt în aceasta și mărturisesc că suntem ieșiți dintr-o eră diurnă pentru a intra într-una nocturnă. Oamenii de intuiție au presimțit-o. Acum, această stare se anunță ca funestă sau, poate, exagerăm noi prin pesimism? Iată o chestiune care nu are nici un sens deoarece decurge dintr-un raționalism care se opune adevăratului spirit al istoriei. Ceea ce este sigur este că valurile minciunii cad, descoperind simpla goliciune a binelui și răului. Noaptea nu este mai puțin minunată ca ziua, ea nu este mai puțin a lui Dumnezeu. Splendoarea stelelor o luminează și noaptea are revelații pe care ziua le ignoră. Noaptea are mai multă familiaritate cu misterele originii decât ziua. Prăpastia – acel „Ungrund“ al lui Jakob Böhme – nu se deschide decât noaptea, în timp ce, din contră, ziua întinde asupra ei un vâl. Tiutchev, marele poet al nopții elementare, ne-a descoperit misterele corelației zilei și nopții:

*Această prăpastie lipsită de nume
A acoperit-o cu un vâl de aur
Înalta voință a Dumnezeilor.
Ziua este acest vâl strălucitor...*

Să vină noaptea. Ea, venită, despoaie lumea fatală de țesătura binecuvântată, pe care o ia cu sine.

*Și prăpastia e goală înaintea noastră.
În groaza ei și în întunericul ei,
Fără hotare între noi și ea.
Astfel, noaptea ne aduce frică.*

Când întunericul se apropie, contururile, limitele formelor dispar.

*Se întunecă umbrele albastre,
Tac toate zgomotele, se șterg culorile;
Viața, mișcarea, puțin câte puțin, se resorb.*

Tiutchev vede în această clipă „ora nostalgiei inexprimabile“. Trăim ora confuză, ora nostalgică, în timp ce prăpastia este descoperită și toate vălurile aruncate. Tiutchev numește noaptea: „sfântă“. Și el zice că, la ora aceasta a nopții:

*Omul, acest orfan fără adăpost,
Iată-l neputincios și gol
Cu fața la întuneric și prăpastie.
Orice lumină și orice viață
Nu-i mai sunt decât un vis mort și foarte depărtat
Și acest nocturn enigmatic și străin
Îi e dat să recunoască o moștenire fatală.*

Noaptea aparține mai mult metafizicii, ontologiei decât ziua. Vălul zilei nu numai în natură, dar încă în istorie nu este fixat. El se dă ușor în lături, nu are consistență. Întregul sens al epocii noastre, așa de dureros pentru existența practică a indivizilor, rezidă în descoperirea acestei prăpăstii a ființei, în această întâlnire în față cu principiul vieții, în descoperirea „fatalei moșteniri“. Și aceasta înseamnă intrarea în noapte.

*Ca și Oceanul care încinge pământul
Visul îmbrățișează viața noastră
Să vie noaptea, și elementul
Lovește țărnul cu valurile sale sonore,
Vocea sa ne grăbește și ne invită;
În portul magic se mișcă barca,
Fluxul crește și ne aduce
Către imensitatea sa întunecoasă
Și bolta cerului în gloria astrelor
Aruncă privirea adâncurilor
Atunci când plutim pe prăpastia aprinsă
Înconjurați din toate părțile.*

Se consideră Tiutchev, de obicei, ca poet al naturii și al puterilor ei nocturne. Versurile pe care le-a consacrat istoriei sunt de un caracter diferit, sunt scrise sub lumina zilei istorice. Tiutchev este mai

profund decât se crede, este un fenomen de prezicere, este precursorul nopții istorice, în care vedem anagajată această epocă al cărei profet este. Alexandru Bloch va apare asemenea, mai târziu, ca un poet al nopții căzătoare: „pasiunile sălbatice sunt dezlănțuite sub jugul funest al lumii...“. Nu sunt „auroră“ pe care le vedea cum a presupus, pe nedrept, Andrei Biely, care se înșeală deopotrivă asupra propriei sale viziuni. Nici Bloch, nici Biely nu au avut cheia presimțirilor lor și interpretarea pe care au dat-o venirii „revoluției“ este falsă. Revoluția nu este un răsărit, o auroră, ea nu este începutul unei zile noi; ci un apus, întuneric, declinul suprem al unei zile sfârșite. Intrăm într-o perioadă dinamică a istoriei:

*Atunci când plutim pe prăpastia înflăcărată
Înconjurați din toate părțile,
Fluxul crește și ne atrage
Spre obscură sa imensitate.*

Să ne aducem aminte de „Noaptea“ lui Michelangelo, cum a preamărit-o el. Se poate ca ziua să ne înșele, ca ordinea zilei să ne obosească, ca energia chiar a vieții să ajungă să se epuizeze, ca vâlurile zilei să se descompună. Atunci acela care a trăit la suprafața lucrurilor poate fi prins de nostalgia izvoarelor, a rădăcinilor ființei. Procesul chiar al mișcării către adânc, către interior evocă o stingere a luminii zilei, seamănă unei adânciri în întuneric. Marele mistic Jean de la Croix vorbește de „noaptea obscură“. Simbolica trupească veche a istoriei se năruie și umanitatea are nevoie de o simbolică nouă, care să știe a exprima ceea ce se petrece în profunzimile spiritului.

Ziua istorică, înainte de a face loc nopții, nu se termină niciodată fără foarte mari răsturnări și catastrofe. Ea nu se retrage pașnic. Apusul soarelui antichității a fost întovărașit de răsturnări și catastrofe; impresia pe care a lăsat-o este aceea a unei ruini iremediabile. Începutul timpurilor noi are drept marcă barbarizarea. Întreaga ordine istorică pe care o construisese antichitatea a fost cotropită de năvala forțelor haotice. Aici trebuie să ne aducem aminte că cele mai teribile războaie sau revoluții – naufragiul civilizațiilor, distrugerea imperiilor – nu sunt datorate numai relei voințe a oamenilor, ci sunt, de asemenea, opera Providenței. Epoca noastră seamănă aceleia care a văzut năruirea lumii antice. Or, atunci era apusul unei culturi incomparabil mai înalte decât cultura zilelor noastre și decât civilizația secolului al XIX-lea. Și, în acele

timperi, nu se putea înțelege chiar că o minune sublimă a culturii elene – ca Platon – să se fi îndreptat spre noaptea care venea spre a ieși mai curând din ziua elenă. În epoca noastră se găsesc încă istorici – Beloch bunăoară – care să vadă în Platon o reacție contra mersului ascendent al civilizației grecești către progres și lumină. O reacție, fie. Dar o reacție destinată să dureze foarte mult timp – mii de ani. O reacție, dar îndreptată spre ce viitor? Fără îndoială, Dostoievski al nostru va fi fost un reacționar de acest fel. Ei bine, se poate zice despre Evul Mediu că este noaptea Istoriei universale.

Eu nu iau aceasta în înțelesul curent al „întunericului Evului Mediu“ inventat de „luminătorii“ timpurilor moderne; ci într-un sens altfel profund, altfel ontologic. Numesc „Ev Mediu“ epoca pe care ritmul istoric o substituie celei de ieri și este trecerea raționalismului timpurilor moderne la un raționalism sau, mai degrabă, la un suprraționalism al timpurilor medievale. „Luminile“ timpurilor moderne nu au decât să trateze aceasta drept obscurantism, puțin importă. Sunt convins – în ce mă privește – că aceste lumini sunt persoane excesiv de întârziate, că starea lor de spirit este din cele mai retrograde și aparțin literalmente unei epoci perimate. Am ferma convingere că nu mai e posibilă o întoarcere la cutare fel de a gândi, nici la cutare concepție de viață care a precedat războiul mondial, revoluțiile și răsturnările cărora nu numai Rusia, dar chiar Europa și lumea întreagă le-a fost teatru. Toate aspectele obișnuite ale gândirii și felului de a trăi adoptate de oamenii cei mai avansați și cei mai prieteni ai progresului – adică revoluționarii secolelor al XIX-lea și al XX-lea – au îmbătrânit în disperare și au pierdut orice fel de semnificare pentru ora prezentă, cu atât mai mult pentru viitor. Toți termenii, toate cuvintele, toate noțiunile trebuie să fie luate într-un sens reînnoit, mai profund, mai ontologic. În curând va fi jenant, imposibil de a recurge la cuvinte cărora se va vrea să li se atribuie vechile calificări de progres sau reacție. Acești termeni, aceste noțiuni sunt pe punctul de a primi sensul lor adevărat, sensul lor ontologic. Vine timpul când pentru toți se va pune chestiunea de a ști dacă progresul a fost „un progres“ și dacă nu a fost, din contră, o destul de sinistru reacție; o reacție contra sensului universului, contra autenticelor baze ale vieții. Să ne înțelegem asupra cuvintelor pe care le întrebuițăm pentru ca să evităm neînțelegerile absolut ineficace și supărătoare.

II

Rușilor le place mult să discute pentru a ști dacă un lucru este „reacționar“ sau nu. Nu este o problemă gravă, care să nu întâmpine critica lor. Este un obicei vechi al intelectualilor ruși. Se credea, cu drept cuvânt, că revoluția îi va elibera de acest rău obicei. Dar nu, încă și azi se întrețin la noi discuții interminabile asupra chestiunii reacției și progresului, ca și cum în lume totul nu a fost răsturnat și ca și cum vechile criterii ale intelectualilor păstrează încă cea mai ușoară semnificație. Încercați, deci, de a aplica Istoriei universale criteriile noastre de reacție sau de revoluție, de a situa „dreapta“ voastră și „stânga“ voastră. Absurditatea aceasta vă sări în ochi și mulțimea categoriilor voastre conceptuale va părea uimitor de înapoiată.

În timpul căderii lumii antice și al nașterii creștinismului, a fi „reacționar“ însemna de fapt a apăra principiile civilizației și ale culturii antice; dar era în cel mai înalt punct „progresiv“, adică revoluționar, acela care apăra acele principii spirituale, care, mai târziu, vor fi frământat cultura medievală. Spre „întunericul“ Evului Mediu ducea și revoluția spirituală și activitatea creatoare de atunci. Oamenii adevăratei mișcări spirituale și de avangardă nu sunt ultimii cetățeni, ultimii scriitori și filosofi ai antichității, ci Părinții și Învățații Bisericii care au trăit în acele timpuri. În epoca Renașterii însă – aurora Istoriei moderne – noutatea, mișcarea este, din contră, întoarcerea la antichitate și la vechile principii. Joseph de Maistre, ca și mișcarea romantică de la începutul secolului al XIX-lea au fost o reacție contra revoluției franceze și a „luminilor“ secolului al XVIII-lea și, totuși, aceștia au avut această activitate premergătoare, care rodește întreaga gândire a secolului următor.

Ceea ce se poate defini în mod propriu ca „reacționar“ este voința de a reveni la un trecut foarte apropiat, la starea de spirit și la felul de a trăi care dominau până în clipa unei foarte recente răsturnări. Astfel, după revoluția franceză, era extrem de reacționar să fi vrut să revii la organizarea materială și spirituală a secolului al XVIII-lea, organizare care tocmai născuse revoluția; și nu era considerată deloc ca reacționară voința de a reveni la principiile medievale, la ceea ce au ele etern; în fine, la ceea ce tercutul comportă ca etern. Întoarcerea spre trecut, adică spre ceea ce e prea temporar, este imposibilă. Nu se poate întoarce decât spre

ceea ce, în trecut, este etern. În zilele noastre, ceea ce ar trebui considerat ca reacționar ar fi o reîntoarcere la aceste principii ale timpurilor moderne, care au triumfat definitiv cu societatea secolului al XIX-lea și pe care o vedem descompunându-se azi. A reveni la o cristalizare a principiilor stabilite de timpurile moderne, iată ce este o reacție în sensul cel mai peiorativ al cuvântului și o piedică spre drumurile activității creatoare. Lumea veche, care se distruge și la care nu s-ar mai putea reveni, este pozitiv pentru Istoria modernă, cu luminile sale raționaliste, cu individualismul și umanismul său, liberalismul și teoriile sale democratice, cu strălucitele sale monarhii naționale și politica sa imperialistă, cu monstruosul său sistem economic de industrializare și capitalizare, cu aparatele sale de tehnică modernă, cu biruințele sale exterioare și reușitele sale practice, cu lăcomia neînfrănată și fără măsură a vieții sale publice, cu ateismul său și disprețul suveran față de suflet, cu lupta sa brutală de clasă și, pentru a sfârși, cu socialismul, corolarul întregii istorii contemporane. A, desigur, am relua cu plăcere vorbele cântecului revoluționar: „să renegăm lumea veche“, dar înțelegând sub numele de „lume veche“ această lume a timpurilor moderne menită distrugerilor.

Când scriu că o lume istorică oarecare este destinată distrugerii, firește, nu vreau să spun că nimic nu va rămâne din această lume, că nu se găsește nimic în ea pentru eternitate. Nu se poate spune aceasta despre nici o epocă istorică. Nu este un efect al întâmplării dacă istoria modernă a avut loc. În ea se găsea o mare tensiune a forțelor umane, ea a fost o mare experiență a libertății. Noi nu am vrea să neglijăm pe Leonardo, nici pe Michelangelo, Shakespeare sau Goethe, nici pe toți puternicii crainici ai libertății umane. Autoafirmarea umanistă a fost un moment substanțial în destinele spiritului omenesc și experiența trăită a acestei autoafirmări nu a fost zadarnică. Ea a îmbogățit pe om. Erezia umanistă, creată de istoria modernă, a pus o mare problemă, care conținea însă un adevăr desfigurat. Noul Ev Mediu va face loc acestei experiențe a libertății, pe care a făcut-o lumea modernă, cu toate achizițiile reale, pe care i le datorăm în ordinea conștiinței și a fineții sufletului, pe care le-a produs. Experiența timpurilor moderne nu ne permite să ne reîntoarcem la vechiul Ev Mediu; numai un Ev Mediu nou e posibil. După cum, după experiența medievală, o întoarcere la lumea antică nu s-ar mai fi putut efectua, ci numai renașterea care reprezintă o formă complexă de colaborare a elementelor creștine și păgâne. Leon Bloy zicea: „a suferi

trece, a fi suferit nu trece niciodată“. Nici lumea antică nu pierise pentru totdeauna, nici lumea medievală, deși și pentru una și pentru alta era sosită ora de a fi înlocuite. Este același lucru azi; lumea modernă traversează o gigantică revoluție, nu însă o revoluție comunistă care, în fondul ei, este tot ceea ce este mai reacționar – fiind putreziciunea elementelor descompuse ale lumii vechi – ci o adevărată revoluție a spiritului. Apelul la un nou Ev Mediu, azi, nu este decât un apel la această revoluție a spiritului, la o reînnoire totală a conștiinței.

Umanismul timpurilor moderne este perimat și, pe toate planurile culturii și vieții sociale, are loc contrariul său, ducându-ne cu adevărat la negarea imaginii omului. Ideologia umanistă este, în zilele noastre, o ideologie înapoiată și ar fi, cel puțin, regresivă. Totuși, ceea ce se leagă de această mișcare sunt deducțiile antiumaniste pe care comunismul a știut să le tragă din umanism pentru a le adapta epocii noastre. Ori, epoca în care trăim face să apară lucrurile în goliciunea lor; este o epocă de trezire. Observați ce este – despuiată și fără vâl – natura umanismului, a acestui umanism care, în alte timpuri, apărea așa nevinovat și curat. Acolo unde nu este Dumnezeu, nu este deloc omul. Aceasta este descoperirea experimentală a timpurilor noastre. Observați ce este cu adevărat natura socialismului, acum când întâlniți ultimile lui limite. Dar, un alt adevăr, care nu e mai puțin evident, este că nu există neutralitate religioasă, absență de religie. Religiei lui Dumnezeu adevărat i se opune numai religia lui Satan; în fața religiei lui Hristos - religia lui Antihrist. Regatul neutru al umanismului, care a vrut să se instaleze într-o ordine intermediară între cer și iad, se năruie și, de aceea, se arată prăpastia de sus și cea de jos. Contra lui Dumnezeu-Omul se ridică nu omul regatului neutru și intermediar, ci omul-Dumnezeu, omul care s-a așezat el în locul lui Dumnezeu și se manifestă cei doi poli opuși, acel al ființei și al neființei.

Religia nu poate rămâne o afacere privată, cum o voiau timpurile moderne. Ea nu poate fi autonomă, cum nu pot fi, de altfel, nici celelalte domenii ale culturii. Religia devine, în cel mai înalt grad, un lucru general, colectiv, care conduce întregul rest. Comunismul este dovadă. El rupe cu sistemele de independență și laicitate ale timpurilor moderne; el cere o societate de natură sacră, o supunere a tuturor aspectelor vieții la religia dracului, la religia lui Antihrist. În aceasta consistă imensa semnificare a comunismului. Prin aceasta depășește el limitele Istoriei moderne, deoarece răspunde unui sistem cu totul altul și

pe care sunt obligat să-l numesc: „medieval“. Dezagregarea regatului secular umanist, descoperirea pe toate planurile de principii, tot așa de opuse ca și polii - iată, desigur, sfârșitul epocii religioase a timpurilor moderne și începutul unei alte epoci religioase, a unei noi epoci medievale.

Aceasta nu înseamnă că în noul Ev Mediu va triumfa în mod absolut – din punct de vedere al cantității – religia adevăratului Dumnezeu, religia lui Hristos; ci aceasta vrea să spună că, în această epocă, întreaga viață, cu toate aspectele ei, se va pune sub semnul luptei religioase, a manifestării principiilor extreme religioase. Epocă luptei îndârjite între religia lui Dumnezeu și a diavolului, între principiile creștine și anticreștine, nu va mai fi o epocă seculară, ci religioasă, o epocă de tip sacru, chiar dacă religia lui Satan și spiritul lui Antihrist ar domina cantitativ. Pentru aceasta, comunismul rus, cu desfășurarea dramei religioase pe care o comportă, aparține deja noului Ev Mediu și nu Vechii istorii moderne.

De asemenea, nu se poate discuta asupra comunismului rus, rezemându-se pe categoriile acestei istorii, pe categoriile umanismului, ale democrației și chiar ale socialismului umanist; și nu se poate, cu privire la el, să se vorbească de libertate și de egalitate, înțelegând aceste cuvinte în spiritul revoluției franceze. În bolșevismul rus s-a trecut peste orice măsură; este o atingere sfâșietoare cu ceva suprem. Tragedia bolșevismului rus se joacă nu în atmosfera luminoasă a Istoriei timpurilor moderne, ci în elementul misterios al nopții Evului Mediu. Nu te poți orienta în comunismul rus decât după stele. Pentru a pătrunde sensul revoluției ruse trebuie să trecem de la astronomia Istoriei moderne la astrologia Evului Mediu. Rusia – și în aceasta constă singularitatea soartei sale – nu a putut niciodată primi, în întregime, cultura umanistă a timpurilor moderne, conceptul lor raționalist, logica lor formală și dreptul lor formal, neutralitatea lor în materie religioasă. Rusia nu a ieșit niciodată cu totul din Evul Mediu – epocă sacră. Ea a sărit – pentru a zice astfel – fără tranziție de la ruinele vechiului Ev Mediu, de la bătrâna teocrație, la noul Ev Mediu, la noua satanocrație. În Rusia, umanismul nu s-a tradus niciodată decât în formele fixe ale omodeismului, în figurile lui Kirilov, ale lui Piotr Vierchovenski și Ivan Karamazov (toți trei personaje din Dostoievski, primii doi din „Posedații“ și al treilea din „Frații Karamazov“) și nicidecum după spiritul istoriei umaniste occidentale a timpurilor moderne. Aceasta este rațiunea pentru care, în trecerea Istoriei

contemporane la noul Ev Mediu, va fi hotărât, în trecerea Rusiei, un rol cu totul special; ea va naște mai degrabă pe Antihrist decât o democrație umanistă și o cultură de laicism și neutralitate.

III

Intrarea în noul Ev Mediu, ca altădată intrarea în vechiul Ev Mediu, prezintă vederii o descompunere a vechilor societăți și, invizibil, elaborează alte noi. Această ordine părăsită dar tenace, care alcătuiuse viața socială și cultura, se găsește răsturnată prin forțele unui haos barbar. Însă această ordine a timpurilor moderne era cu adevărat „cosmică”? Secolul al XIX-lea s-a mândrit cu dreptul său, cu constituțiile sale, cu unitatea metodelor sale științifice și a aparatului său științific. Însă, ceea ce timpurile moderne nu au putut realiza, este o unitate interioară care să fie concludentă. Individualismul, atomismul le stăpâna în mod esențial. Tot timpul cât a durat Istoria modernă, serii de ruine interne au ros societățile, omul ridicându-se contra omului, clasa contra clasei. Lupta intereselor opuse, concurența, profunda izolare a fiecărui om au caracterizat timpurile societății moderne. În viața spirituală și intelectuală a acestor societăți este lesne de descoperit o anarhie mereu crescândă, o lacună radicală provenită din pierderea centrului unic sau din pierderea din vedere a singurului scop suprem. Erau, în aceasta, condițiile autonomiei tuturor sferelor vieții intelectuale și sociale, ca și secularizarea societății.

* Timpurile moderne au vrut să vadă libertatea în individualism, în dreptul de a se afirma pentru fiecare om și pentru fiecare sferă de cultură. S-a mers până la a identifica procesul Istoriei moderne cu acela al unei eliberări. Dar eliberare de ce și eliberare prin ce? O eliberare de vechile teocrații autoritare, de vechea noțiune a dependenței. Vechile teorii autoritare nu mai puteau subzista și, în ceea ce privește vechea heteronomie, ea trebuia învinsă. Eu nu zic că libertatea spiritului nu a fost o cucerire imprescriptibilă și eternă. Dar pentru ce și de ce trebuia să fie o eliberare? Timpurile moderne nu au știut-o. În numele cui, în numele a ce ei ar fi fost, în definitiv, destul de încurcați să o spună. În numele omului, al umanismului, în numele libertății și al fericirii umanității? Nu se vede nimic în acestea care să fie un răspuns. Nu se poate elibera omul în

numele libertății omului, omul neputând fi scopul omului. Ne rezemăm astfel pe un vid total. Dacă nu are spre ce să se ridice, omul rămâne lipsit de substanță. Libertatea omenească apare, în acest caz, ca o simplă formulă și nu are deloc consistență. Individualismul este deci, prin esență, o reformă negativă. Dezvoltarea sa nu ar putea aduce omului nici un sprijin.

Individualismul nu este în nimic ontologic, el nu se întemeiază pe etern. Mai puțin ca orice, individualismul nu este susceptibil de a întări o personalitate, de a evidenția imaginea omului. Și, într-o epocă individualistă, „individualitățile“ marcante, personalitățile nu înfloresc. Civilizația individualistă a secolului al XIX-lea, cu democrația și materialismul său, cu întreaga sa tehnică, cu opinia sa publică, presă, bursă și parlamentul său au contribuit la decăderea și moartea personalităților, la slăbirea individualităților, la nivelarea și amestecul universal. Personalitatea era mai mare, mai strălucită în secolele medievale. Individualismul a contribuit la mișcarea egalitară, care șterge orice diferență între individualități. Individualismul, creând un soi de atomizare a societății, a dus la socialism, care nu este decât faza inversă a descompunerii în atomi, un amalgam mecanic de atomi. Ideea universalității, care era caracterul exclusiv al Evului Mediu, a încetat să domnească în timpurile noastre. Personalitatea omenească însă nu poate fi decât înrădăcinată în universal, în cosmos, unde găsește un teren ontologic care îi produce principala sa substanță. Personalitatea nu există decât acolo unde este Dumnezeu și divinul. Din contră, individualismul smulge personalitatea din terenul său esențial și o lasă fără mișcare și fără înălțare. Individualismul a epuizat, în Istoria modernă, toate aceste posibilități, el a dat toată energia sa și nu mai este capabil de a pasiiona pe nimeni.

Sfârșitul domniei spiritului individualist este sfârșitul Istoriei moderne. Toate încercările de a-l combate – interne vreau să zic, nu exterioare – sunt deja o spărtură în limitele Istoriei moderne. În acest sens, Auguste Comte a avut o mentalitate medievală, urmând însă o formulă complet denaturată. El a încercat să învingă anarhia individualistă. Actual, nu se mai poate vedea în individualism decât un fapt de pură reacție, deși el continuă să se considere, cu mândrie, ca pionier al libertății, al luminii și al progresului, și toate învățămintele ce au rezultat din individualism se dizolvă și arată că sunt de esență reacționară. Liberalismul, democrația, parlamentarismul,

constituționalismul, formalismul juridic, filosofia raționalistă și empirică, atâtea fructe ale spiritului individualist, ale autoafirmării umaniste care și-au trăit timpul lor și și-au pierdut semnificația originală; toate acestea sunt declinul zilei, care s-a numit Istorie modernă. La ora crepusculului, toate aceste forme pierd netezimea conturului, omul face față misterului vieții, el se așează în fața lui Dumnezeu și se angajează într-o atmosferă universalistă și cosmică.

Individualismul înlănțuise omul sub forme care separă pe om de alți oameni și de ansamblul lumii. Aceste lanțuri cad, aceste forme se șterg. Omul înaintează către generalitate. E o epocă de universalitate și de colectivitate care se deschide. Omul a sfârșit să mai credă acestea: că el putea să se salveze, că el își ajungea sieși din momentul ce posedă gândirea raționalistă, morală, laică, dreptul, liberalismul, democrația și parlamentul. Atâtea forme care nu fac, din contră, decât să semnaleze grava disensiune care tulbură umanitatea, absența unui spirit, unul. Vedem că acestea sunt forme de nepotriviri legalizate, cu scopul de a se lăsa mutual în pace și de a fi liber fiecare să-și aleagă un adevăr. Raționalismul, umanismul, dreptul, liberalismul, democrația, sunt atâtea forme de gândire și viață și care au de fundamentat ipoteza că adevărul este necunoscut și că poate nici nu există.

Adevărul sfânt însă e unire și nu dezbinare, el nu este o delimitare, pe el nu îl interesează deloc să păstreze, înainte de orice, dreptul omului la eroare, dreptul de a nega sau ultragia, deși chiar în adevăr este cuprinsă libertatea. Dar ce este democrația umanistă dacă nu proclamarea dreptului la eroare, la minciună, un relativism politic, o sofistică, un fel de a lăsa soarta adevărului în voia sufragiului majorității vocilor? Și ce este filosofia raționalistă dacă nu încrederea deplină în rațiunea individuală căzută de pe tronul adevărului și separată de izvorul ființei; și încă afirmarea dreptului pentru gândire de a nu dori să aleagă adevărul și nici de a aștepta de la acesta puterea de a cunoaște? Ce este parlamentul dacă nu legislatura disensiunii, predominarea părerii asupra științei (întrebuințez acest termen în sens platonice), neputința de a trece la viață în Adevăr?

Adevărul trebuie acceptat în mod liber, nu prin constrângere. Adevărul nu suportă să se aibă cu el raporturi de rob. Creștinismul ne-o spune. Istoria modernă însă s-a ținut prea mult într-o libertate teoretică de a accepta adevărul, într-o libertate a cărei alegere nu a făcut-o și, pentru aceasta, a fabricat tipuri de gândire și de viață întemeiate nu pe

Adevăr ci pe dreptul de a-și alege nu importă ce adevăr sau minciună, adică a crea o cultură fără obiect și o societate, de asemenea, fără obiect, pentru că nu știe în numele a ce există ele.

★ Astfel a sosit timpul nou în care s-a preferat ființei neștiința. Omul nu poate să trăiască numai pentru sine și să nu servească decât lui însuși. Dacă nu are pe adevăratul Dumnezeu își fabrică dumnezei falși. El nu a vrut să primească libertatea lui Dumnezeu și atunci a căzut într-o sclavie crudă față de dumnezeii minciunii, față de idoli. Omul timpurilor moderne nu a avut libertatea sa de spirit și nu în numele libertății omul de la sfârșitul Istoriei moderne se va fi revoltat, se va fi răsculat; și nu în numele libertății va fi negat el Adevărul. El este în puterea unui stăpân care îi rămâne necunoscut, a unei puteri supraumane care cuprinde societatea când ea nu vrea să cunoască Adevărul, Adevărul sfânt al lui Dumnezeu. Numai în comunism s-a putut întrevedea ceva din dominarea acestui stăpân. Totuși este deja în aceasta ceea ce am numit eu o spărtură în frontierele Istoriei moderne. Trebuie ales. Libertatea ca formulă a Istoriei moderne este epuizată. Este nevoie să se treacă la substanța libertății, la libertatea substanțială.

Pentru că bazele ansamblului filosofic al secolului al XIX-lea sunt clătinate, asistăm la distrugerea statelor și culturii, care se sprijină pe el. Ceea ce se năruie sunt guvernările monarhice și democrațiile, pentru că au deopotrivă, la originea lor, umanismul. Nu e o anumită formă de stat care să fie victima unei crize sau a unui crah, ci statul însuși. Nu rămâne nici o guvernare solidă și gata să dureze. Nici o guvernare nu știe azi ce va fi mâine, nici o „legitimătate“, nici chiar aceea a vechilor monarhi, necum aceea a tinerilor democrați cu teoria lor asupra poporului suveran, nu a avut stăpânire asupra sufletelor. Nu se mai crede într-o formă juridică sau politică și nimeni nu ar mai da nici o jumătate de copeică pe o constituție. E forța realității cea care primează în toate.

Lassalle avea dreptate în remarcabilul său „Discurs asupra constituției“. Guvernarea nu se menține pe baze juridice, ci pe baze social-bilogice. Aceasta a fost demonstrată odată pentru totdeauna de războiul mondial, care a discreditat complet puterea dreptului.

Fascismul italian, nu mai puțin decât comunismul, atestă criza și crahul vechilor guvernări. Cu fascismul într-adevăr, contopirea spontană a grupelor sociale ia locul vechii guvernări și se însărcinează a organiza puterea. Armata voluntară fascistă se juxtapune armatei vechii guvernări, poliția fascistă, poliției sale; și una și alta domină în mod

practic. Or, aceasta nu mai seamănă cu Istoria zisă modernă, ci, mai degrabă, cu căderea Imperiului Roman și cu începuturile Evului Mediu. Fascismul este singura înveție nouă care există în politica Europei contemporane și aparține, în aceeași măsură ca și comunismul, Evului Mediu. Fascismul este absolut contrar ideii de legitimitate, pe care el nici nu o recunoaște chiar; e o manifestare spontană a voinței de a trăi, a voinței de a conduce; o manifestare de forță biologică și nu de drept. Acest eșec în planul puterii – fie că forma ar fi monarhică sau democratică – al principiului legitimității, înlocuirea sa prin principiile forței, prin mișcarea vitală a grupelor sociale deodată adunate și unite, trebuie să convenim că este propriu unui nou Ev Mediu. Fascismul ignoră în numele a ceea ce lucrează, dar el trece de la formele juridice la viața însăși.

La fel, au pierdut stăpânirea asupra sufletelor filosofia raționalistă și acea legitimitate a cunoașterii care se întemeiază pe gnoseologie. Gnoseologia era tocmai dominarea juridică în ordinea cunoașterii, formalismul. Vedem că întreaga gândire actuală se îndreaptă spre filosofia vieții, spre filosofia vitală. Ea este atrasă de obiect. În gândirea filosofică de azi nu se surprinde un fel de fascism? Nici ea nu știe în numele a ce lucrează, dar ea trece de la formă la substanță, de la problema legitimității, a dreptului de a cunoaște, la problema cunoașterii însăși a vieții și a existenței. Influența filosofiei oficiale, a filosofiei școlare nu se micșorează mai puțin ca aceea a politicii parlamentare. Sunt, în aceasta, simptomele unei mișcări omogene, care are ca scop o împărtășire la viață? Lumea este într-un haos, dar tinde la elaborarea unei ordini spirituale, a unui univers analog celui din Evul Mediu. Decadența precede Evul Mediu. Or, trebuie marcată urma elementelor care mor și a elementelor care se nasc. E bine, însă, să se amintească continuu că omul – în virtutea acestei forțe de libertate înăscută în el – are două căi de luat și că viitorul său este dublu. Aș vrea să încerc să trag o schemă a drumului pe care umanitatea trebuie să meargă, fără a pierde din vedere această duplicitate.

IV

Individualismul, atomismul societății, ispita dezordonată a lumii și numărul nelimitat al trebuințelor, decadența credinței, slăbirea vieții spirituale - atâtea cauze care au contribuit la formarea sistemului industrial capitalist care a schimbat întregul aspect al vieții omenești, întregul lui stil, scoțând viața omenească din ritmul naturii. Mașina, puterea care o aduce cu ea, graba mișcării pe care a născut-o, au creat mituri și fantome, au îndreptat viața omului spre ficțiuni care, totuși, dau iluzia de a fi cea mai reală dintre realități. Dar există oare atâta realitate - în sensul existenței, în sensul de realitate ontologică - în bursele ori în băncile și hârtia monedă a lor, în monstruoasa lor fabricare de obiecte inutile sau de muniții pentru distrugerea vieții, în etalarea luptei lor, în discursurile parlamentelor și avocaților lor, în articolele lor din jurnale? Există oare atâta realitate în mărirea progresivă a nevoilor noastre nepotolite? Pretutindeni descoperim un rău infinit care are oroare de soluții.

„Întregul sistem economic al capitalismului este fructul unei lăcomii distrugătoare. Aceasta din urmă nu trebuia să înflorească decât într-o societate renunțând de bună voie la ascetismul creștin, întorcându-se de la cer pentru a se deda exclusiv satisfacerilor terestre. Evident, capitalismul nu se poate închipui ca economie sacră. El nu este decât rezultatul secularizării vieții economice. În acest sistem subordonarea ierarhică a materialului la spiritual este violată. Economismul epocii noastre este tocmai violarea adevăratei ierarhii a societății omenești, lipsa unui centru spiritual. Autonomia vieții economice a sfârșit prin dominarea asupra întregii vieți a societăților omenești. Religia lui Mammon a devenit forța determinantă a secolului și, ceea ce e mai rău, e faptul că, în acest „mammonism“ nedeghizat, secolul nostru vede o binefacere imensă, ajungerea la cunoștința adevărului, scăparea de iluzii.

Materialismul economic formulează acesata la perfecție. El numește iluzie și înșelăciune toată viața spirituală a omului. Socialismul nu este decât o dezvoltare mai consecventă a sistemului industrial capitalist, un triumf definitiv al principiilor latente din el și difuzia lor totală. Socialiștii iau de la societatea burgheză capitalistă materialismul și ateismul lui, „luminile“ lui superficiale, dușmănia cu privire la spirit,

setea de a trăi, de a reuși și de a se bucura, lupta pentru interesele egoiste, neputința de concentrare interioară. Capitalismul și socialismul sunt, deopotrivă, întovărășite de căderea și stingerea creațiilor spirituale, de o descreștere a spiritului în societatea omenească. Acestea apar – din acest punct de vedere – ca rezultatul unei lungi deveniri istorice, despărțind omul de centrul spiritual al vieții, adică de Dumnezeu. Orice energie s-a îndreptat înspre exterior, astfel este trecerea de la „cultură“ la „civilizație“. Întreaga simbolică sacră a culturii moare.

Această stare de lucruri se manifesta încă în culturile vechi. Profetii Vechiului Testament nu o arătaseră? Cât de superioară și spirituală și mai din „altă parte“ era cultura anticului Egipt și cultura Evului Mediu în asemănare cu cultura contemporană a secolelor al XIX-lea și al XX-lea! Un fapt incontestabil pentru noi este că în Istoria modernă, mândră de progresul său, centrul de gravitate al existenței trece de la sfera spirituală la sfera materială, de la viața interioară la cea exterioară; societatea este din ce în ce mai puțin religioasă. Nu este deloc Biserica, ci bursa care a devenit forța dominatoare și regulatoare a vieții. Masele nu mai înțeleg nici să lupte, nici să moară pentru nici un simbol sacru. Oamenii nu mai trăiesc din discuții asupra dogmelor credinței, nu se mai înduioșează de misterele vieții divine ca în timpurile vechi; ei se consideră scăpați de nebunia sacră. Astfel este stilul epocii noastre capitalist-socialistă.

Iată, însă, că numeroase semne arată că sfârșitul acestei epoci a sosit. Se constată fragilitatea epocii industrial-capitaliste, care se reneagă și naște catastrofe. Războiul mondial, cu toată oroarea sa neauzită, este fructul acestui sistem. Imperialismul contemporan a crescut în spiritul acestui sistem. El se distruge pe sine însuși. Europa capitalistă s-a distrus prin militarismul său. Masele muncitoare trăiau sub hipnoza sistemului industrial. Această hipnoză a încetat după catastrofa războiului mondial. Va fi greu să fie constrânse din nou popoarele la disciplina muncii, care domina în societatea capitalistă și va fi greu să se restabilească productivitatea muncii care exista mai înainte. Socialismul nu este capabil de aceasta. Motivele spirituale ale muncii s-au alterat și nu s-au găsit altele noi. Disciplina muncii este chestiune vitală pentru societatea contemporană; ea este cauza sanctificării și justificării muncii. Ea nu se pune nici în capitalism, nici în socialism care nu se interesează chiar de muncă. Pentru a putea să continue a trăi, popoarele în bancrută vor fi, poate, obligate să intre pe altă cale, aceea a limitării poftelor vieții,

punând un frâu înmulțirii trebuințelor. Va fi calea unui nou ascetism, adică negarea bazelor sistemului industrial-capitalist. Aceasta – bineînțeles – nu înseamnă negarea geniului inventiv și tehnic al omului, ci înseamnă măsurarea rolului său, supunerea la ceea ce este spiritul omenesc. Vom fi obligați a ne întoarce iar la natură, la economia rurală și la meserii. Orașul va trebui să se apropie de țară. Va trebui să ne organizăm în asociații economice și corporații, va trebui să se înlocuiască principiul concurenței prin acela al cooperăției. Principiul proprietății individuale va fi păstrat în fundamentul său etern, dar va fi limitat și spiritualizat. Nu vor mai fi acele monstruoase bogății individuale, proprii timpurilor moderne. Nu va mai fi nici egalitate, dar nu vor mai fi nici înfometări și cerșetori. Va trebui să se treacă la o cultură materială mai simplificată și elementară și la o cultură spirituală mai complexă. Sfârșitul capitalismului este sfârșitul Istoriei moderne și începutul noului Ev Mediu. Grandioasă întreprindere a Istoriei moderne trebuie să fie lichidată; ea nu a reușit. Dar, în prealabil poate, civilizația tehnică va încerca experiența de a se dezvolta până la ultimele sale limite, până la magia neagră, după exemplul comunismului.

V

• Istoria timpurilor moderne a creat forme de naționalism pe care le ignora lumea medievală. În occident, mișcările naționale și separatismele naționale au fost rezultatul reformei și al particularismului protestant. Fondul spiritual al catolicismului nu ar fi putut niciodată să ducă la un astfel de separatism, la forme așa de extreme de autoafirmare națională. S-au format monade naționale închise, în același fel cum individualitățile omenești s-au transformat în monade închise. Aceasta a fost atomizarea umanității creștine. Și individualitățile naționale, ca și ale oamenilor izolați, încetează a se simți aparținând unui tot organic și real. Reforma și umanismul nu au servit drept bază spirituală decât unei exclusive afirmări de sine; închizând pe fiecare în sine însuși, au ruinat ideea universalității. Viața religioasă, ea însăși, și-a luat forma unei zăvorări naționale. În Istoria modernă, creștinătatea nu mai are unitate și nu mai corespunde unității cosmice. Chiar și mentalitatea catolicilor a luat înfățișarea uneia din aceste forme închise.

Naționalismul timpurilor moderne este adus de individualism. Dar, privind încă mai adânc lucrurile, vom vedea că toate mișcările caracteristice Istoriei moderne – și, în numărul acestora, mișcările independent naționale – derivă din victoria nominalismului asupra realismului medieval. Naționalitățile sfârșesc prin a fi supuse descompunerii nominaliste prin clase, partide etc. Elaborarea progresivă a individualismului național a avut, desigur, o mare semnificare pozitivă; ea a îmbogățit personalitățile naționale, le-a inspirat conștiința de sine – a servit la manifestarea energiei lor. Dar aceste forme de naționalism la care ajunseseră popoarele secolelor al XIX-lea și al XX-lea și care au adus războiul mondial, reprezintă ruina umanității, separarea de orice unitate spirituală, întoarcerea monoteismului creștin la politeismul păgân. Naționalismul francez, german, englez, italian al timpului nostru este mai mult sau mai puțin păgân, anticreștin și antireligios. Naționalismul francez al celei de a III-a republici este, într-un grad ridicat, produsul ateismului. Credința în Dumnezeu viu se stinge și s-a crezut într-un Dumnezeu-minciună, în națiunea ca idol, în timp ce alții credeau în cel mai rău idol, care este internaționalismul.

Națiunea posedă baze real-ontologice (internaționalismul nu are); dar ea nu trebuie să înlocuiască pe Dumnezeu. Germanii s-au apucat să creadă într-un Dumnezeu german; însă Dumnezeul german nu este Dumnezeul creștin, e un Dumnezeu păgân, întocmai ca Dumnezeul rus. Înaintea feței Dumnezeului creștin – care e singurul Dumnezeu – nu există nici grec, nici evreu. Religia creștină a venit în lume și a învins lumea într-o atmosferă de universalism, când s-a constituit o umanitate, una și aceeași peste cultura elenică și imperiul roman. Apariția chiar a creștinismului a echivalat cu eliberarea de naționalismul și de particularismul păgân. La sfârșitul Istoriei moderne vedem, din nou, lumea particularismului păgân părăsind lanțurile sale; în sânul acestei lumi este angajată o luptă de moarte, care vrea să distrugă tot. Dar aceasta nu este decât o parte a chestiunii; mai este încă una secundară.

Intrăm într-o epocă care, prin multe puncte, ne face să ne gândim la timpurile universalismului elenist. Nu s-au văzut niciodată astfel de sciziuni și, deci, astfel de dușmării; niciodată, de asemenea, atât cât a durat Istoria modernă, nu s-au văzut astfel de apropieri și astfel de tentative de unificare mondială. Însăngerata discordie a marelui război a contribuit la apropierea și fraternizarea popoarelor, la unificarea raselor și culturilor. Marele război a scos Rusia din starea sa de izolare.

Naționalitățile încetează de a se cantona în ele însele; aceasta este soarta lor, toți vor depinde de toți. Azi, organizarea fiecărui popor trebuie să țină seama de starea lumii întregi. Ceea ce se petrece în Rusia are răsunet asupra tuturor țărilor și popoarelor. Niciodată un astfel de contact nu a fost între lumea occidentului și a orientului, care așa de mult timp au trăit despărțite. Civilizația încetează de a fi europeană și devine mondială. Europa va fi constrânsă să renunțe la monopolizarea culturii și Rusia, care se ține în mijlocul occidentului și primește – deși pe o cale teribilă și cu adevărat catastrofică – o mai sensibilă semnificație în raport cu lumea; ea ocupă centrul atenției mondiale.

Deja înainte de război imperialismul, în fatalitatea dialecticii sale, făcea să iasă statele și popoarele din existența lor națională în care se mărgineau și le arunca în largul lumii, dincolo de mări și oceane. Triumful capitalismului a creat un sistem economic mondial și a plasat viața economică a fiecărei țări sub dependența situației economice a lumii întregi. El contribuie, în cel mai înalt punct, la apropierea economică a popoarelor și se poate spune că un internaționalism original îi este propriu. Pe de altă parte, socialismul a luat foarte repede un caracter internațional și, în internaționala comunistă, se ridică din nou, dar coruptă, vechea idee a universalismului obligatoriu. Lumea ruinată a istoriei moderne, sfâșiata prin luptele însângerate ale națiunilor, claselor și indivizilor, înclinată, de altminteri, la bănuială și ură, se găsește tinzând, prin toate căile sale, la unificarea universalistă, la victoria supraparticularismului național exclusiv, care a dus națiunile la decădere și la descompunere. Europa nu numai că și-a dat lovituri îngrozitoare în marele război, dar continuă încă să se distrugă prin neîncetatul conflict între Franța și Germania și prin bănuiala reciprocă și reaua-voință a tuturor națiunilor. Acestea nu admit deloc un înalt tribunal spiritual care le-ar fi comun. Și totuși, dacă se merge în adânc, apare o mișcare de unificare mondială mai vastă ca unificarea europeană. Internaționalismul este caricatura abjectă a universalismului. Spiritul universalist, însă, trebuie să se trezească la popoarele creștine, voința unui universalism liber trebuie să se manifeste.

• Poporul rus, dintre toate popoarele lumii, este cel mai universalist prin spiritul său; această calitate face parte din chiar structura spiritului său național. Vocația poporului rus trebuie să fie aceea de a lucra la unificarea mondială, la formarea unui cosmos spiritual unic. Pentru aceasta însă, firește, poporul rus trebuie să fie o individualitate

națională puternică. El este supus în căile sale la cele mai rele ispite, la ispitele cele mai violent contradictorii: intrenaționalismul exclusiv, care distruge Rusia, și naționalismul nu mai puțin exclusiv, care separă Rusia de Europa.

Mișcările care au scopul de a întrece blocusul național și de a crea unificarea reies la sfârșitul Istoriei moderne și, din spiritul său individualist, inaugurează noul Ev Mediu. În acest înțeles, internaționalismul comunist este deja un fenomen al noului Ev Mediu și nu al vechii Istории moderne. De asemenea, tot noului Ev Mediu se cuvine să i se raporteze orice voință de unificare religioasă (adunarea părților rupte ale lumii creștine) și dorința unei culturi spirituale universale, care se arată în epoca noastră în regiunile superioare ale spiritului uman. Aceasta nu vrea să însemne că noul Ev Mediu va fi exclusiv pacifist – și nu va cunoaște deloc războaie.

O luptă gigantică este poate iminentă și trebuie prevăzută, dar războaiele nu vor fi atât naționale și politice cât religioase și spirituale.

VI

„Progresiștii“ se tem mult de o întoarcere la vechile timpuri medievale și combat tendințele pe care le consideră ca medievale. Aceasta m-a surprins totdeauna. Mai întâi ei nu cred deloc în vitalitatea credințelor care se pot raporta la spiritul Evului Mediu și mai puțin încă în triumful lor posibil. Ei sunt convinși de soliditatea și longevitatea principiilor Istoriei moderne. Atunci, pentru ce atâta agitație? În al doilea rând, trebuie stabilit, odată pentru totdeauna, că nu a fost niciodată și nu va fi posibilă o întoarcere la epoci trecute și la restaurarea lor. Când vorbim de o trecere a Istoriei moderne la Evul Mediu, acesta este numai un fel de a ne exprima. Trecerea nu este posibilă decât la un nou Ev Mediu și nu la cel vechi. Iată pentru ce trebuie să se considere acest eveniment ca o revoluție a spiritului, ca o activitate creatoare înainte de toate și nicidecum ca o „reacție“, astfel cum apare „progresiștilor“ pe care îi face să tremure pentru că ei înșiși sunt în degenerescență. În fine, este timpul să se înceteze a vorbi de întunericul Evului Mediu și de a-i opune lumina Istoriei moderne. Sunt păreri prea comune – dacă îndrăznesc să spun – pentru a fi la nivelul cunoștinței Istoriei

contemporane. Nu este necesar să idealizăm Evul Mediu, așa cum au făcut-o romanticii. Noi știm foarte bine care sunt aspectele negative cu adevărat întunecoase ale Evului Mediu: barbaria grosolană, cruzimea, violența, robia, ignoranța în domeniul cunoașterii pozitive a naturii, o teroare religioasă ritmată pe oroarea suferinței infernale. Știm, de asemenea, că timpurile medievale au fost eminate religioase, căci se scurgeau antrenate de nostalgia cerului, că aceasta făcea popoarele ca posedate de „nebunia sacră”; noi știm că toată cultura Evului Mediu era îndreptată spre transcendent, spre „dincolo” și că ea se datora unei înalte tensiuni a spiritului, tensiune al cărei echivalent Istoria modernă îl ignoră, orientarea sa spre scolastică și mistică, cărora ea le cerea să rezolve problemele supreme ale existenței. Timpurile medievale nu risipeau energia lor în exterior, ci ele preferau să o concentreze în interior. Ele au călit personalitatea sub aspectul călugărului și al cavalerului; în aceste timpuri barbare înflorea cultul femeii și trubadurii cântau cântecul lor. Să tacă cerul ca această trăsătură să reapară în noul Ev Mediu.

În realitate, civilizația medievală era deja o Renaștere, o luptă contra barbariei și întunericului, care a supraviețuit căderii civilizației antice. Creștinismul a fost lumina în întuneric, transmutația haosului în cosmos. Evul Mediu este foarte complex și foarte bogat. S-a crezut foarte mult timp că el formase un mare vid în istoria intelectuală a umanității, în istoria gândirii filosofice. Numai că, în chiar aceste secole, există numeroși gânditori admirabili și de o așa de mare diversitate în lumea gândirii încât nu s-ar putea găsi asemeni în nici o altă epocă. Pentru Evul Mediu, substanțialul, trăitorul era ceea ce timpurile moderne consideră ca un lux suprefluu. Întoarcerea la Evul Mediu este, deci, întoarcerea la un tip religios mai ridicat. Suntem departe încă de culmile medievale în ordinea spiritului. Trăim într-o epocă de decadentă, ceea ce face să grăbim mai repede spre Evul Mediu, iar mișcările de negație datorate decadentei au triumfat asupra mișcărilor pozitive, ale creației și consolidării. Evul Mediu nu este o epocă de întuneric, ci o epocă nocturnă. Sufletul Evului Mediu a fost un suflet de noapte, în care s-au descoperit elementele și energiile, care s-au reînchis imediat asupra lor însele, în conștiința acestei zile laborioase care a fost Istoria modernă.

Sub ce chip ni se prezintă noul Ev Mediu? E mai ușor de a-i prinde trăsăturile negative decât cele pozitive. Este înainte de toate astfel – cum am mai spus-o deja – sfârșitul umanismului, al individualismului,

al liberalismului formal, al civilizației moderne și începutul unei epoci de colectivitate religioasă nouă, în care trebuie să se definească forțe și principii opuse; să se reveleze tot ce se găsea în subteranul și subconștientul Istoriei moderne. Regatul umanist se descompune și se divide în două părți: un comunism extrem, antiumanist și ateist și această Biserică a lui Hristos, chemată să primească în ea orice ființă autentică. Este în aceasta trecerea de la formalismul Istoriei moderne, care nu a ales la sfârșit nici pe Dumnezeu, nici pe dracul, la descoperirea a ceea ce face obiectul vieții. Toate activitățile autonome ale civilizației și vieții sociale au ajuns la vid și la neant. Pateticul creației independente și seculare este istovit. În interiorul tuturor sferelor creației se trezește dorința unei elecțiuni religioase, a unei existențe autentice, și a unei transfigurări a vieții.

Nici o sferă a creației, nici una din fețele culturii și vieții sociale nu poate rămâne neutră în materie de religie, adică cu totul seculară. Filosofia nu are intenția de a deveni servitoarea teologiei și societatea nu are intenția de a se supune ierarhiei eclesiastice. În interiorul conștiinței însă, în interiorul vieții sociale se deșteaptă o voință religioasă. Formele conștiinței și cele ale societății vor trebui să iasă din interior, să izvorască din libertatea spiritului religios. Iată pentru ce în culmea artei se afirmă o aspirație la teurgie. O întoarcere la vechea teocrație, la vechile raporturi eteronomice între religie și diferitele aspecte ale vieții, ca și ale creației, a devenit imposibilă. În vechile teocrații Împărăția lui Dumnezeu nu se atinge în mod real. Ea era numai simbolizată, semnificată în formele și emblemele externe. Azi ceea ce se manifestă este voința de a atinge real Împărăția lui Dumnezeu sau a dracului, în toate sferele existenței; o voință deci de teonomie liberă, deosebită, în același timp, și de autonomie și de heteronomie.

Conștiința, morala, artele, statul, economia trebuie să devină religioase, în mod liber însă, și din interior iar nu prin constrângere. Nici o teologie nu conduce din afară procesul conștiinței mele și nu îmi impune norme. Conștiința este liberă. Însă nu mai pot realiza scopurile conștiinței fără să mă întorc spre experiența religioasă, fără o inițiere religioasă în misterele existenței. În aceasta sunt deja un om al Evului Mediu, nu un om al Istoriei moderne. Nu caut autonomia religiei, caut libertatea în religie. Nici o ierarhie eclesiastică nu conduce și nu regularizează azi viața socială și viața statului. Nici un clericalism nu va putea să folosească forța externă. Nu pot recrea statul și societatea,

supusă însă descompunerii, decât în numele principiilor religioase. Eu nu caut autonomia statului și a societății în fața religiei, ci fundamentul și întărirea statului și societății în religie. Nu vreau, pentru nimic în lume, să fiu eliberat de Dumnezeu, vreau să fiu liber în Dumnezeu și pentru Dumnezeu. Când se epuizează mișcarea îndepărtării de Dumnezeu și începe mișcarea spre Dumnezeu, când însăși mișcarea îndepărtării de Dumnezeu ia caracterul unei mișcări spre diavol, atunci începe Evul Mediu și sfârșesc timpurile moderne. Dumnezeu trebuie să redevină centrul vieții noastre întregi, gândirea noastră, sentimentul nostru, singurul nostru vis, singura noastră nădejde. Setea mea de o libertate fără limită are nevoie să fie înțeleasă ca un conflict cu lumea, nu cu Dumnezeu.

Criza culturii actuale este începută de mult. Marii săi inițiatori o simțeau. Războaiele, revoluțiile, catastrofele externe nu au făcut decât să manifeste în afară criza internă a civilizației. Revoluția începe înăuntru înainte de a se declara în afară. Cultura este simbolică prin natură, înțelegând prin aceasta că ea creează în viața prezentă valori spirituale care sunt „semnul“ unei vieți care va veni, al unei vieți eterne pentru care viața actuală este numai pregătirea și figura. Din această lume spirituală ea nu realizează în viața pământească (eu nu vorbesc de viața ascunsă a sufletelor) decât semne; ea nu poate să o perceapă real și imediat. Această natură simbolică a culturii scapă foarte adesea acelor pe care îi leagă formele tradiționale ale acesteia. Ea nu apare decât conștiinței simboliste, care tinde să o întreacă și să atingă realitatea unei lumi spirituale. Astfel, teocrația istorică era numai simbolică și nu lăsa să se vadă decât semne și nu chiar realitatea însăși a regatului lui Dumnezeu. Oamenii, însă, care au instituit teocrația nu își dădeau seama și pentru aceasta se înclinau cu atâta venerație înaintea ei. Oamenii care au conștiința de simbolism religios trebuie să tindă la instaurarea reală a Împărăției lui Dumnezeu, adică la o transfigurare autentică a vieții. Conștiința, arta, morala, statul – chiar viața exterioară a Bisericii – nu transfigurau real viața, nu atingeau chiar ființa, ele nu puteau instaura aici pe pământ decât simboluri de transfigurare, decât semne ale unei ființe mai mult ca reală.

Este tocmai acest simbolism al culturii în care se încarnau și mărirea și frumusețea ei, pe care lumea modernă l-a ruinat. Civilizația secolelor al XIX-lea și al XX-lea neagă simbolică sacră a culturii și vrea o viață reală, vrea să stăpânească viața și să o transfigureze. În acest scop ea a produs tehnica sa formidabilă. Pe de o parte, criza culturii provine

din civilizația realistă, din setea sa de viață și de putere; pe de altă parte, în chiar sânul culturii, ea depinde de apariția unei voințe religioase care aspiră la o transfigurare reală a vieții, să atingă ființa nouă, pământul nou și cerul nou. Dorința de a transfigura cultura în realitate ontologică provoacă criza culturii. Aceasta este conștientă la oamenii mari ai culturii, ai cărei organe sunt. Căci această voință de realitate totală, adevărata voință ontologică, nu își găsește satisfacția în activitățile împărțite și autonome ale culturii; ea tinde spre unitate, spre integralitate. Însă, cu criza de care vorbesc se produce o coborâre a formelor seculare de cultură, artă, filosofie etc. În epoca noastră, viața intelectuală nu are centru spiritual vizibil și recunoscut. Universitatea a încercat să fie acest centru; ea nu mai are nici o autoritate spirituală. Șefii gândirii moderne nu sunt academicieni. Nici filosofia academică, nici arta academică nu au influență vitală. Este același lucru cu politica parlamentară care trece alături de viață. Procesele vitale se declară spontan și nu pe căi oficiale. Astfel trebuie să meargă lucrurile în epocile de crize și de catastrofe.

Centrul spiritual, într-un viitor iminent, nu va fi ca în Evul Mediu numai Biserica. Or, astăzi, viața Bisericii se dezvoltă pe căi care nu sunt oficiale, ci invizibile la exterior. Hotarele Bisericii nu apar clar, ele nu se pot arăta cu degetul ca un obiect material. Viața Bisericii este misterioasă și căile ei nu pot fi înțelese de rațiune. Duhul suflă unde vrea. În viața Bisericii apar, de asemenea, mișcări creatoare care, la prima vedere – oficial și pur raționalist – par străine Bisericii. Căci criza culturii consistă tocmai în aceasta, că ea nu poate rămâne într-o neutralitate umanistă pe terenul religiei, dar că, inevitabil, ea trebuie să devină fie o civilizație atee și anticreștină, fie o cultură sacră însuflețită cu totul de Biserica, o transfigurare creștină a vieții. Aceasta presupune o mișcare creatoare în viața Bisericii, o manifestare completă a adevărului creștin asupra omului și vocației sale în univers, o manifestare deplină a misterului creației. Adevărurile antropologiei și ale cosmologiei nu au fost încă suficient de explicate de creștinismul conciliilor ecumenice și al dascălilor Bisericii. Biserica este cosmică prin natura sa și în ea se întoarce întreaga plenitudine a ființei. Biserica este cosmosul creștinat, acesta trebuie să înceteze de a fi un adevăr teoretic și abstract, pentru a deveni un adevăr viu și practic. Biserica trebuie să treacă din perioada în care templul domina într-o perioadă cosmică. Religia timpurilor moderne devenise, de asemenea, o parte deosebită de cultură. I se rezervase un loc separat și destul de mic. Din nou trebuie ca ea să devină totul – o forță

transfiguratoare și iluminatoare a întregii vieți prin interior – ea trebuie, ca forță spirituală eliberată, să transfigureze viața în întregime.

Creștinismul ajunge la o epocă în care intelectualitatea va juca un rol foarte important, cum a fost aceasta în timpul marilor dascăli ai Bisericii, începând cu Sfântul Clement din Alexandria. „Poporul“ se separă de credință, sedus de învățământul ateist și de socialism. Intelectualii, din contră, revin la credință. Aceasta schimbă stilul creștinismului.

VII

Noul Ev Mediu va triumfa asupra atomismului Istoriei moderne. Acest atomism este învins în mod mincinos de către comunism, însă cu adevărat – de Biserică și de spiritul ecumenic. Noul Ev Mediu, ca și cel vechi, este ierarhic în structura sa, pe când Istoria modernă respingea ierarhismul pe toate planurile. Omul nu este, în univers, un atom făcând parte dintr-un mecanism indiferent, ci un membru viu al unei ierarhii organice; el aparține, în mod organic, unor unități reale. Ideea chiar a personalității este legată de ierarhie, deci atomismul distruge personalitatea în caracterul ei original.

Noi trăim într-o epocă în care o liberă întoarcere la principiile ierarhice este pretutindeni inevitabilă. Acestea numai mărturisesc armonia cosmică a creației. Comunismul însuși, antiindividualist, antiliberal, antidemocrat este ierarhie în felul său. El neagă libertățile și egalitățile formale și își fabrică ierarhia sa satonocratică. El tinde a fi o Biserică de minciună, o comuniune de minciună. Nu se mai pot opune comunismului ideile antiierarhice, umaniste și democratice ale Istoriei moderne; nu i se poate opune decât o altă ierarhie ontologic întemeiată, o Comuniune organică, reală.

Vechile idei conservatoare și monarhice, zise de dreapta, care au dăinuit în diferite țări înaintea războiului și revoluției, erau în fond idei individualiste. Ele comportau, în bazele lor, un umanism aristocratic tot așa cum un umanism democratic se găsea, în principiu, în ideile oamenilor de stânga sau ale progresiștilor. Autoafirmația umanistă se găsea implicată în monarhia lui Ludovic al XIV-lea și a lui Ludovic al XV-lea ca și în cea a lui Wilhelm și a țarilor. Contra afirmării

aristocratice și umaniste se ridică de la sine, totdeauna, afirmarea democratică; contra monarhiei omenești absolută se ridică democrația omenească absolută. Tarul și nobilimea nu au mai mult dreptul la putere decât poporul și lucrătorii. Iată pentru ce, în general, nu există drept omenesc la putere; orice dorință de putere este un păcat. Ispita puterii dovedită de un Ludovic al XIV-lea sau Nicolae I este un păcat comparabil celui al lui Robespierre sau Lenin. Puterea este o datorie și nu un drept și puterea nu este dreaptă decât când nu se revendică în propriul nume, ci numai în numele lui Dumnezeu, în numele Adevărului.

Timpurile moderne priveau puterea ca un drept și se ocupau cu delimitarea drepturilor la putere. Noul Ev Mediu trebuie să privească puterea ca o datorie. Orice viață politică întemeiată pe lupta pentru dreptul la putere trebuie să fie considerată ca o viață ireală, fictivă și vampirică. În ea nu este nimic ontologic. Politica, în nouă cazuri din zece, este totdeauna minciună, înșelăciune și numai în al zecelea caz ea cuprinde în sine un element de realitate: organizarea puterii indispensabilă existenței lumii, adică a puterii lui Dumnezeu. Pătrundem într-o epocă în care credința în orice fel de politică este uzată, în care activitatea politică nu va mai juca rolul pe care l-a jucat în Istoria modernă; aceasta va trebui să cedeze locul proceselor spirituale și economice reale. Ierarhismul natural al vieții își va relua drepturile sale și personalitățile înzestrate cu o mare forță realistă vor trebui să ocupe locurile cuvenite. Fără aristocrație spirituală, viața nu ar putea să se dezvolte și o mișcare de reacție contra acestei entropii sociale, care cuprinsese societățile democratice contemporane, va deveni necesară. Sistemul „acțiunii directe“, spontaneitatea în manifestarea personalităților și a grupurilor sunt chemate să răstoarne vechea politică. Aceasta, care nu era făcută decât din reproduceri, va ceda prioritatea la ceea ce viața are imediat. Partidele politice și liderii lor își vor pierde, desigur, importanța; nu din partide vor ieși oameni de valoare. Parlamentele trebuie să dispară, cu viața lor fictivă și vampirică de excrescențe crescute pe trupul poporului, incapabile de a îndeplini vreo funcție organică.

Bursa și presa nu vor mai fi stăpânele existenței. Viața socială se va simplifica, se va întoarce spre procedee elementare în lupta pentru existență. Ea va trebui să revină la izvoarele primitive, să se facă mai puțin artificială. Este probabil că oamenii se vor grupa și se vor uni, nu sub embleme politice – care sunt totdeauna secundare și fictive – ci sub semne economice de un interes imediat și după categorii de artă și de

muncă. Vechile caste și clase vor dispărea și, în locul lor, se vor vedea apărând grupe profesionale de muncă spirituală și materială.

Un mare viitor așteaptă uniunile profesionale, cooperativele și corporațiile și tocmai aceasta este marca unei întoarceri la Evul Mediu, pe baze noi. Parlamentele politice de vorbărie vor fi înlocuite prin parlamente profesionale, reprezentând corporații reale, acestea neluând pentru o chestiune de putere politică, ci silindu-se să rezolve problemele vitale pentru ele însele, nu pentru interesul politicii. Viitorul societății aparține tipului sindicalist, dar, bineînțeles, cu totul în alt sens decât acel al sindicalismului revoluționar. Singura politică valabilă este aceea în care un radicalism social ferm va ține seama de principiile ierarhice ale puterii. Chiar în anarhism este o parte de adevăr, întrucât se opune etatismului și predominării exagerate a semnului guvernamental.

Noul Ev Mediu va fi în mod fatal și în grad suprem „demotic” și nu va fi deloc democratic. Chiar de azi, masele muncitoare și straturile populației joacă un mare rol în destinele guvernării. Toată politica viitoare va trebui să țină seama de aceasta și să caute mijloacele care vor îngădui să mărginească pericolele, pe care puterea maselor face să le încerce cultura calitativă. În Rusia țăranul va avea un rol preponderent. Aceasta nu înseamnă deloc că masele populare, care nu mai pot fi întoarse la starea care precede catastrofa mondială, vor obține puterea politică prin democrație, dreptul de sufragiu universal etc. Experiența revoluției ruse a arătat clar că masele populare nu caută totdeauna expresia sensului lor social în democrație. Democrațiile sunt inseparabile de dominația claselor burgheze și de sistemul industrial-capitalist. Masele sunt, de obicei, indiferente la politică, ele nu au niciodată destulă forță pentru a ajunge la putere. Este mult mai aproape de adevăr a presupune că țăranii și lucrătorii a căror greutate socială crește fără încetare vor tinde la reprezentarea profesională și corporativă, la principiul „sovietic”, dar, în accepția adevărată a cuvântului, nu urmărind ficțiunea care acoperă dictatura partidului comunist în Rusia sovietelor. Uniuni sociale se vor însărcina a scăpa statul și societatea de ruina lui. Înțeleg uniuni esențial vitale: unele profesionale, corporative, economice, altele spirituale. Aceste uniuni vor face societatea și statul noului Ev Mediu. Nevoile spirituale și materiale ale maselor sunt acelea care vor cere să fie satisfăcute și nu aspirațiile lor la putere. Puterea nu a aparținut și nu va aparține niciodată marelui număr. Aceasta contrazice natura chiar a puterii. Puterea are, într-adevăr, o natură și o structură ierarhică. Va fi tot

astfel în viitor. Poporul nu poate să se guverneze el singur, îi trebuie conducători. În republicile democratice, desigur, nu este poporul acela care guvernează, ci o minoritate infimă de șefi de partide politice, de bancheri, de jurnaliști etc. Ceea ce se cheamă suveranitatea poporului nu este decât un moment în viața poporului, revărsarea puterii instinctive a poporului. Structura societății și a statului, constituirea ordinii sociale merg totdeauna împreună cu manifestarea inegalității și a ierarhiei, cu atribuția suveranității la o parte determinantă a corpului social.

Nu este imposibil ca unitatea societăților și a statelor care vor participa la noul Ev Mediu să se închege în formele monarhiei. Masele pot ele însele să dorească un monarh, să recunoască pe șefii lor, pe eroii lor. Dar, dacă monarhiile sunt încă posibile, ele vor fi, firește, de un nou tip, străin celui al vechii Istории moderne – mai apropiată de timpul medieval – în ele vor domina trăsăturile cezarismului. Gândesc de mult și deja am exprimat această idee în 1918 și 1919 că noi (în mod particular) mai cu seamă în Rusia, ne apropiem de un tip original, care s-ar putea numi „monarhie sovietică“, monarhie sindicalistă, monarhie cu o nouă față socială. Vechiul legitimism este mort. El aparține celeilalte Istории și înseamnă a alerga după o fantomă, a urmări restaurarea sa. Monarhiile noului Ev Mediu nu vor fi monarhii formal legitimize. În ele, principiul realismului social va birui asupra formalismului juridic. Monarhii nu vor mai fi înconjurați de caste, ci de organe profesionale și culturale unite într-o structură ierarhică. Puterea va fi tare, adesea dictatorială. Forța instinctivă a poporului va decerna personalităților alese atributele sacre ale puterii. Nu se poate forța poporul la monarhie. El este acela care, prin mijloace reale și vitale va decide formele de guvernare, în funcție de credințele sale, dar un așa fel de „suveranitate a poporului“ care, într-un oarecare sens, a existat totdeauna, nefiind însă democrație. De altfel, trebuie considerată chestiunea formelor puterii ca o chestiune întâmplătoare și secundară.

Societățile viitoare vor fi, desigur, societăți muncitoare. La baza lor va fi pus principiul muncii spirituale și materiale și nu al unei munci în care nu se ține seama de calitate, ca în șocialism. Așa a fost totdeauna ideea creștină. Excesul de răgaz și marea lene a claselor privilegiate din Istoria modernă va înceta. Aristocrația se va păstra încă, dar va dobândi un caracter spiritual, mai curând de natură psihologică decât sociologică. Viața ve deveni mai austeră și mai săracă, ea nu va mai avea strălucirea din Istoria modernă.

Sunt aproape timpurile care vor cere o extremă tensiune a spiritului omenesc, o imensă muncă. Se va ajunge să se elaboreze un tip special de viață monastică în lume, un fel de ordine nouă. Problema sensului religios se va pune în fine, a sfințirii religioase a muncii, de care Istoria modernă nu a vrut să știe nimic pentru că se înverșuna să scape omul și clasele sociale de jugul muncii. Munca, ea însăși, trebuie să fie înțeleasă ca o creație. Capitalismul și socialismul au mecanizat problema muncii, de aceea, această problemă nu a existat în ochii lor. Limitarea trebuințelor și un mare efort de muncă în toate clasele societății va caracteriza noua perioadă istorică. Numai cu acest preț va putea subzista omenirea sărăcită. În interior, centrul de gravitație al existenței va trebui să fie transpus de la mijloacele de a trăi, care absorbeau exclusiv pe omul Istoriei moderne, la scopurile vieții. Ceea ce implică o conversiune a vieții însăși, a substanței sale interioare, în loc de o proiecție a vieții în afară, în timp, în viitor. Ideea de „progres“ va fi aruncată ca falsificând adevăratele scopuri ale vieții. Progresul va înceta cu deznodământul Istoriei moderne. Va fi viața, va fi creația, va fi conversiunea în Dumnezeu sau diavol, dar nu va mai fi „progres“ în sensul în care îl lua secolul al XIX-lea. Este necesar să întrerupem accelerarea mișcării timpurilor, care ne duce spre neant, și să dobândim gustul eternității. Dar, paralel cu aceasta, o altă voință va lucra, care va avea drept scop extinderea puterii civilizației fictive și aceasta va fi spiritul lui Antihrist.

Ceea ce va caracteriza, de asemenea – îmi pare – noul Ev Mediu, este că femeia va juca, în acesta, un mare rol. Cultura exclusiv masculină a fost epuizată, minată de războiul mondial. Or, în acești ultimi ani de mari încercări, femeia a început să joace un rol considerabil; ea s-a ridicat la culmi înalte. Femeia este mai legată decât bărbatul sufletului lumii, primelor forțe elementare și, prin femeie, omul comunică cu acestea. Cultura masculină este prea raționalistă, ea s-a îndepărtat prea mult de misterele imediate ale vieții cosmice, ea se întoarce la aceasta prin femeie. Femeile joacă un rol surprinzător de important în desteptarea religioasă a epocii noastre, ele sunt predestinate a fi – ca în Evanghelie – purtătoare de aromate. Ziua era timpul dovedit al predominanței exclusive a culturii masculine. Noaptea este timpul în care elementul feminin își redobândește drepturile sale.

Această extindere a rolului femeii în perioada viitoare a Istoriei nu înseamnă deloc dezvoltarea mișcării de emancipare feminină a Istoriei moderne, care își propunea să facă femeia asemenea bărbatului, să

conducă femeia pe o cale masculină. Era aceasta o mișcare anteierarhică și egalizantă, negând calitatea originală a naturii feminine. Principiul masculin trebuie să domine principiul feminin și să nu fie robul lui, cum s-a văzut aceasta adesea, în Istoria modernă, în Franța de pildă. Nu femeia emancipată și devenită asemenea bărbatului, ci „eternul feminin“ va avea un mare rol de jucat în perioada viitoare a Istoriei.

Acest rol va fi legat de criza natalității și a familiei, care constituie una din cauzele profunde ale nemulțumirii mondiale, de care suferim acum. Creștinismul nu își poate opri speranțele sale la reproducerea speciei, la acest element îndreptat spre „infinitul rău“ al generațiilor succesive. Problema fundamentală a vieții este tocmai problema transfigurării sexului, a iluminării elementului feminin, a transformării energiei generatoare în energie creatoare. Generația naturală a bătrânului Adam trebuie să fie transformată și transfigurată în generația spirituală a noului Adam. De aceasta se leagă descoperirea sensului mistic al dragostei, a dragostei transfigurate și îndreptate nu spre timp, ci spre eternitate. Aici, noi trecem dincolo de marginile Istoriei moderne și, ieșind din lumina ei rațională, pătrundem în noaptea Evului Mediu. Nu se poate aborda această temă cu vocabularul Istoriei moderne. Un simptom al apropierii noului Ev Mediu este difuziunea învățămintelor teosofice, gustul științelor oculte, reparația magiei. Știința, ea însăși, se întoarce la izvoarele sale magice și, în curând, vom avea revelația caracterului magic al tehnicii. Religia și știința încep să intre în contact și necesitatea unei „gnoze“ religioase apare. Noi reintegrăm atmosfera „minunatului“ așa de străină Istoriei moderne și iată că redevine posibilă magia albă și neagră. De asemenea vor învia discuțiile pasionate asupra misterului vieții divine. Astfel trecem la o perioadă spirituală. Viitorul este dublu și noi nu credem să fie indispensabil și obligatoriu a ne aștepta la un viitor vesel și strălucit. Iluzia fericirii pământești nu mai are nici o putere asupra noastră. Sentimentul răului devine mai tare și mai ascuțit în noul Ev Mediu. Puterea răului va crește și va lua forme noi pentru a cauza dureri noi. Libertatea spiritului însă a fost îngăduită omului, libertatea de a-și alege calea sa. Creștinii trebuie să-și îndrepte voința lor spre creația unei societăți creștine și a unei culturi creștine, să pună mai presus de orice cercetarea Împărăției lui Dumnezeu și a adevărului său. Multe lucruri depind de libertatea noastră, adică de eforturile creatoare ale omului. Într-adevăr, două căi sunt posibile. Presimt o creștere a forțelor răului în viitor, dar am vrut să determin trăsăturile pozitive posibile ale societății

viitoare. Suntem oameni ai Evului Mediu nu numai pentru că astfel este soarta fatalității Istoriei, dar, de asemenea, pentru că o vrem. Voi, voi sunteți încă oameni ai Istoriei moderne pentru că nu vreți să alegeți. În presimțirea nopții, să te înarmezi spiritualicește pentru lupta contra răului și să-ți ascuți facultatea de a distinge și elabora o nouă noblețe.

*Fluxul crește și ne duce
Spre imensitatea sa întunecoasă,
Atunci când noi plutim pe prăpastia înflăcărată,
Înconjurați din toate părțile.*

REFLECȚII ASUPRA REVOLUȚIEI RUSE

I

Revoluția în Rusia a avut loc. Este un fapt, nu rămâne decât să-l constatăm. Recunoașterea unui fapt nu implică deloc aprobarea lui. Revoluția este un fenomen al naturii, care nu e de discutat, cum nu s-ar putea discuta dacă este locul sau nu să recunoaștem cutremurul de pământ în Japonia, bunăoară. Revoluția rusă este o mare nenorocire. Orice revoluție, de altfel, este o calamitate. Nu au existat niciodată revoluții fericite; dar revoluțiile sunt opera înțelepciunii divine și iată pentru ce popoarele au mult de învățat din ea.

Revoluția rusă este însă abjectă ca orice revoluție. Nu au existat niciodată revoluții frumoase, armonioase și fericite. De altfel, toate revoluțiile au dat greș, nu a fost niciodată o revoluție reușită. Revoluția franceză, care se zice „mare“, a fost, ea însăși, abjectă și nereușită; ea nu a fost mai bună ca revoluția rusă, nici mai puțin însângerată și mai puțin crudă; ea a fost, de asemenea, ateistă și distructivă cu privire la tot ce Istoria consacrase până atunci. Revoluția rusă nu este ceea ce se cheamă „mare“, ea nu e decât o revoluție importantă, lipsită de aureolă morală. Se vor găsi însă istorici pentru a o idealiza, a o canoniza și preamări, pentru a crea împrejurul ei o legendă și a o împodobi cu o aureolă, apoi alți istorici vor veni în urmă, care vor demasca acest idealism și vor distruge această legendă.

Sărmanii ruși, care au suferit crud din pricina revoluției moralește și materialicește, par că au uitat ce este o revoluție, totdeauna. E mai plăcut a citi lucrări asupra istoriei unei revoluții decât a trăi una. Indignarea prea accentuată contra revoluției bolșevice, faptul de a atribui prea exclusiv toate crimele bolșevicilor, nu este oare, adesea, rezultatul

unei oarecare idealizări a revoluției, ca și cum nu s-a biruit această iluzie că o revoluție ar putea să fie binefăcătoare și nobilă? Memoria istorică este foarte scurtă, la oamenii unei perioade revoluționare. Mulți oameni ai unei epoci revoluționare ar vrea să o dirijeze după voia lor și sunt furioși că n-o pot face. Se uită însă că este imposibil a conduce o revoluție, după cum este imposibil a o opri. Revoluția este fatalitate și element dezlănțuit. Or, bolșevicii nu au condus revoluția, ei nu au fost decât arma ei docilă. Cele mai multe aprecieri ale revoluției sunt întemeiate pe presupunerea că ea ar fi putut tot așa de bine să nu fi avut loc, că se putea evita sau că ea ar fi putut fi înțeleaptă și blândă, dacă acești briganzi de bolșevici nu ar fi împiedicat-o. Astfel, devine imposibil a măsura adevăratul sens al revoluției și a experimenta spiritualicește tragedia ei. Nimic nu e mai de plâns decât discuțiile așa de frecvente în societățile ruse din străinătate asupra chestiunii: „Evenimentele din Rusia sunt ele revoluție sau simple tulburări?”. Și asupra celeilalte: „Cine sunt responsabili?”. Noi vedem în aceasta un fel de a se consola pe sine însuși care este de o neputință și de o senilitate completă. Efectiv, orice revoluție este o epocă de tulburare; este o descompunere progresivă a societății și a vechii culturi. Concepțiile care își reprezintă revoluția după un ideal și după norme trebuie să fie cu totul părăsite. Revoluția nu este niciodată așa cum trebuia să fie, căci nu este o revoluție obligatorie; o revoluție nu ar putea fi o obligație. Revoluția este o fatalitate asupra popoarelor și o mare nenorocire; dar se cuvine să se suporte demn această nenorocire, cum se cuvine să fie îndurată demn boala sau moartea unei ființe apropiate.

Trebuie considerată ca lipsită de orice perspectivă istorică mentalitatea după care s-ar vrea să se împiedice revoluția plecând de la principii prerevoluționare. Aceasta înseamnă să nu vrei să înțelegi nimic din ceea ce este o revoluție; a închide ochii asupra naturii ei. Revoluția seamănă unei boli infecțioase grave. Îndată ce infecția a pătruns în organism nu se mai poate opri cursul inevitabil al bolii. Vor fi 400 de febră la un moment dat: delirul. Și febra va cădea apoi la 360. Natura revoluției este astfel că ea trebuie să se exprime până la capăt, să-și epuizeze elementul de turbare violentă înainte de a suferi înfrângerea finală și a degenera în contrariul său, pentru ca antidotul să se nască din însuși răul. Tendințele extreme trebuie, inevitabil, să triumfe și tendințele mai moderate vor fi respinse și distruse. Într-o revoluție mor chiar acei care au inaugurat-o sau care au visat-o. Așa este legea revoluției și așa este, după gândirea genială a lui Joseph de Maistre, voința Providenței,

operând totdeauna într-un mod ocult asupra revoluțiilor. Dumnezeu pedepsește oamenii și popoarele prin revoluții. Trebuie părăsită ca pe o nebunie raționalistă orice speranță că partide mai moderate și mai înțelepte – girondini sau constituționaliști democrați – vor putea să domine elementele revoluției și să o conducă. Aceasta este cea mai irealizabilă dintre toate utopiile.

În revoluția rusă utopicii erau constituționaliștii democrați. Bolșevicii au fost realiștii. Visurile pe care le nutreau nu erau deloc utopice și lipsite de sensul comun de a transforma Rusia într-o țară de drept democratică, asigurând că s-ar putea constrânge poporul rus – prin forța discursurilor umanitare – să recunoască drepturile și libertățile omului și cetățeanului și că ar fi posibil să dezrădăcinezi instinctele de violență la guvernanți ca și la guvernați prin măsuri liberale. Ar fi fost o revoluție de necrezut, negarea tuturor instinctelor istorice și a tradiției poporului rus – mai radical încă decât cu bolșevicii, care și-au apropiat metodele tradiționale de guvernare și au exploatat unele instincte seculare ale poporului. Bolșevicii nu erau deloc „maximaliști“, erau „minimaliști“ care lucrau în sensul celei mai mici rezistențe, în complet acord cu aspirațiile instinctive ale soldaților extenuați de un război pe deasupra forțelor lor și dorind arzător pacea: a țăranilor invidioși pe pământurile seniorilor, a muncitorilor excitați și răzbunători. Maximaliștii au fost aceia care voiau cu orice preț continuarea războiului și nu aceia care decisese să se isprăvească cu acesta, atunci când războiul se descompunea în interior. Cei ce favorizează elementele iraționale ale revoluției lucrează oarecum mai înțelept și, într-un fel, mai realist decât aceia care caută să realizeze în acest element irațional un plan teoretic de politică rațională. Revoluția grăbește și distruge toate planurile teoretice ale politicianilor raționaliști și, din punctul său de vedere, are dreptate. Politica teoretică și raționalistă nu ne lasă să simțim nici o bază organică – ea este lipsită de orice forță elementară, de orice rădăcină profundă, în timp ce, într-o revoluție, este forța unui element național, denaturat și bolnav. Bolșevismul este o nebunie raționalistă, o manie de regularizare definitivă a vieții rezemându-se pe elementul popular irațional. În ceea ce privește raționalismul politicianilor liberali, care este gata să recunoască oarecare drepturi iraționalului, el nu se reazemă pe nici o forță elementară. Bolșevismul a fost o realizare denaturată a ideii ruse și pentru aceasta a triumfat. El a fost ajutat de faptul că sentimentul ierarhiei este foarte slab printre ruși și înclinația spre o putere autocratică este, la noi,

foarte pronunțată. Poporul rus nu a vrut să știe nimic despre vreo guvernare de drept și despre constituție.

II

Când o revoluție a izbucnit în soarta unui popor, când i-a sosit această nenorocire, nu mai este altceva de făcut decât să te pleci înaintea faptului ca și cum ar fi opera Providenței, s-o accepți ca în felul tuturor suferințelor și al tuturor nenorocirilor vieții, al tuturor marilor încercări, să rezisti cu toate forțele tale spirituale ispitelor revoluției, să rămâi credincios la ceea ce ți-e sacru, să cobori forțele în catacombe, să înduri această nenorocire luminând-o cu lumina sentimentului religios, luând-o ca expiația unei greșeli, să ajuți și să susții curente de viață, formațiile pozitive, grație cărora revoluția evoluează spre contrariul său, către creația autentică. Moralicește este fals a crede că izvorul răului este în afară de tine însuși, că ești un vas de sfințenie cuprinzând binele. Sub astfel de dispoziții clocește fanatismul vrăjmaș și crud. Este tot așa de fals a acuza de tot răul pe evrei, pe francmasoni, pe intelectuali, cum și a te lega de crimele burgheziei, ale nobiletei și ale puterilor vechi. Nu, izvorul răului se găsește, de asemenea, în mine și trebuie să iau partea mea din greșeli și din răspunderi. Aceasta era adevărat în timpul vechii autocrații și aceasta rămâne adevărat în raport cu bolșevismul.

Singure formațiile moleculare ale vieții intelectuale a poporului, spirituale și materiale prepară, pe nevăzute, sfârșitul revoluției și o duc la o ieșire. În cursul unei revoluții războaiele civile nu ar putea fi evitate, iar în timpul acestora, mare eroism și multă abnegație vor trebui să fie cheltuite. Dar niciodată un război civil nu va pune capăt unei revoluții, nu va dezlega tragedia revoluției. Războaiele civile aparțin în întregime elementului irațional al revoluției, ele rămân în domeniul dezagregării revoluționare și o măresc. Războaiele civile între armate revoluționare și contrarevoluționare sunt, în general, lupta forțelor revoluționare contra forțelor dinainte de revoluție, adică tocmai forțele atinse de revoluție. Contrarevoluția reală nu se poate opera decât prin forțe postrevoluționare și, prerevoluționare, prin forțe care se vor fi dezvoltat în sânul chiar al revoluției. Contrarevoluția, care deschide o nouă epocă postrevoluționară, nu ar putea fi opera claselor și partidelor

pe care revoluția le-a păgubit serios și pe care le-a aruncat de pe primul plan. Napoleon este „fiul revoluției“ care a pus sfârșit tulburărilor în Franța și nu sunt nobilii, emigrații, partidele pe care revoluția îi dăduse deoparte din irezistibilul său curent. Printr-un fel de procedeu patologic care se petrece în organism, revoluția cuprinde, în propriul său sân, forțele care vor sfârși prin a o scăpa de demonii săi. Acela care trebuie să găsească o ieșire revoluției, să desfacă nodurile ei inexorabile, cel mai adesea este pentru că o va fi „purtat întreagă în sine însuși“. Nici o luptă externă nu va putea să-i pună capăt. Bonapartismul este un deznodământ tipic al revoluției. Ceea ce face forța lui Cromwell și al lui Napoleon este că ei sunt oameni ai fatalității, purtătorii destinului revoluției.

Experiența istorică și propria noastră experiență morală ne învață astfel că revoluțiile nu pot fi învinse decât prin forțe postrevoluționare, de elemente diferite și de cei care dominau înainte de revoluție și de cei care domină în timpul ei. Tot ce este prerevoluționar nu este, într-adevăr, decât unul din elementele interne ale revoluției însăși, a descompunerii revoluționare. „Prerevoluționară“ și „revoluționară“ nu sunt decât aceeași entitate luată în momente diferite. Revoluția este vechiul regim a cărui descompunere se sfârșește și nu este scăpare nici în ceea ce a început a se strica, nici în ceea ce se termină de stricat. Salvarea nu poate fi decât în nașterea unei noi vieți. A pune capăt revoluției ruse, a scăpa lumea de coșmarul ei însângerat, aceasta nu este posibil nici nobilimii agrare ruse doritoare de a-și lua pământurile, nici vechii burghezii ruse căutând să-și recapete uzinele și capitalurile, nici intelectualilor ruși de vechiul tip, tinzând să restabilească vechiul prestigiu al ideilor lor și a realiza programul lor politic de altădată. În revoluția rusă este Rusia seniorilor și Rusia intelectualilor, care mor dureros, și o Rusie nouă, necunoscută, care începe să vadă lumina. Cine va putea să pună sfârșit revoluției ruse? Țăranii ruși, noua burghezie născută din revoluție chiar, armata roșie revenită din însângeratul său delir, intelectualii noii specii, care vor dobândi – în urma experienței tragice a revoluției – o substanță spirituală mai adâncă și idei pozitive noi. Este, oare, bine sau rău? E așa cum e; așa e destinul.

Nu este nimic bun de așteptat în mod special de la Rusia, după revoluție. Devastările sunt prea grave, demoralizarea prea teribilă. Nivelul culturii trebuie să coboare. Dar trebuie privit destinul în față. Nu este nici un motiv de a avea o vedere optimistă asupra viitorului, religia

creștină nu recomandă aceasta. Lumea se îndreaptă spre o dualitate tragică și spre o luptă între elemente spirituale opuse. Este un fapt, însă, de o importanță enormă, că iluziile vor fi risipite și omul va fi pus în fața realității pozitive. Este același lucru despre revoluție ca și despre tot în Istorie, ele nu servesc la ceea ce au crezut că servesc. Sensul lor este ignorat chiar de aceia care iau partea cea mai activă în ele. Ceea ce rămâne este că voința noastră trebuie să fie îndreptată spre realizarea admirabilei gândiri a lui Joseph de Maistre: „O contrarevoluție nu trebuie să fie o revoluție contrară, ci contrariul unei revoluții“.

Este imposibil de a trăi cu un sentiment negativ, cu un sentiment de ură, de turbare și de răzbunare. Este imposibil a salva Rusia cu sentimente negative. Revoluția a otrăvit Rusia prin turbare și beție de sânge. Ce se va întâmpla cu sărmana Rusie dacă contrarevoluția o otrăvește cu o nouă turbare și o îmbată cu un sânge nou? Va fi prelungirea însângerațului coșmar revoluționar și nu o ieșire din acest coșmar. Partida turbării și a urii este una și indivizibilă, ea reunește pe comuniștii și monarhiștii extremiști. Nici o viață nu poate fi creată din elemente negative; viața pretinde, în principiul său chiar, elemente pozitive. Dragostea noastră trebuie să biruie totdeauna asupra urii. Noi trebuie să iubim cu atât mai mult Rusia și poporul rus cu cât nu ne e posibil a urî revoluția și bolșevicii. O puternică dragoste de pământul rus, de sufletul național rus, trebuie să fie la originea politicii noastre. Singură, această tendință poate fi considerată ca o stare spirituală normală. Revoluția bolșevică a fost născută din sentimente negative, ea a fost opera turbării. Dacă sentimente negative de forță egală ar fi fost îndreptate contra ei aceasta s-ar preface într-o operă de furie și ar fi distrugerea care s-ar urmări. Totuși, trebuie să se recunoască, cu durere, că sentimentele negative și violența biruiesc prea adesea la oamenii pe care revoluția i-a lovit și jignit crud. Aceasta dovedește că ei nu au știut să înțeleagă sensul spiritual al revoluției și că au trăit-o numai exterior, fizic. Într-adevăr, problema cea mai mare care se pune înaintea Rusiei, ca și lumii întregi, este aceea de a găsi o ieșire din cercul însângerat al revoluțiilor și al reacțiilor pentru a ajunge la o nouă ordine socială. Un infinit rău de reacție și revoluție se deschide pe calea negativă, pe care o determină reacțiile numai negative. Sângele naște sânge. Sângele a otrăvit deja popoarele. Revoluția îmbracă, prin ea însăși, caracterul unei reacții negative; ea este natură reacționară și trebuie să te salvezi de stăpânirea

reacțiilor negative. Asta este datoria noastră spirituală, datoria noastră, a creștinilor.

Revoluția a avut loc. Ea a fost o reacție sumbră și însângerață contra răului epocii prerevoluționare, a răului vieții vechi; ea a fost o reacție crudă contra unei reacții crude. Or, toate puterile sufletului trebuie să fie îndreptate spre bine. Reastaurarea vechii vieți, a aceleia de dinainte de revoluție, este imposibilă. Când se citesc scrisorile ultimei țarine ruse către ultimul țar rus, simți până în adâncurile tale că revoluția era predestinată și inevitabilă, că vechiul regim este definitiv condamnat, că întoarcerea spre trecut este imposibilă. Și această condamnare nu atinge personalitatea acelor care au fost martiri și care, ca oameni, valorau cu mult mai mult decât actualii conducători. Nu există restaurare, există mișcări convulsive și spasmodice de forțe care sfârșesc prin a se descompune în revoluție – forțe pe care evoluția le-a dezagregat – și apoi încercări noi, desemnate de forțele pe care revoluția le-a făcut să se nască și care caută să păstreze izbânzile vitale pe care le-au dobândit.

Este lucru nebunesc să vrei să restaurezi ceea ce a sfârșit prin revoluție. Ieșirea înseamnă a se închide într-un cerc magic. Ieșirea nu ar putea fi cerută unei mișcări de dreapta sau de stânga; ea nu poate fi găsită decât printr-o mișcare în înălțime și profunzime. Contrarevoluția ideilor trebuie să se îndrepte spre crearea unei vieți noi în care trecutul și viitorul se reunesc în etern; ea trebuie, deopotrivă, să se îndrepte contra oricărei forme de reacție. Revoluția a distrus orice specie de libertate în Rusia și contrarevoluția trebuie, de aceea, să fie o mișcare eliberatoare; ea trebuie să acorde rușilor libertatea – libertatea de a respira, de a gândi, de a se mișca, de a rămâne pe loc și de a trăi o viață spirituală. Dacă este în aceasta un paradox, el trebuie înțeles în toată amploarea sa.

III

Nu s-ar putea considera revoluția numai în forma ei externă. Este inadmisibil să nu văd în ea decât un fapt empiric fără nici o legătură cu viața mea spirituală, cu soarta „mea”. Dacă rămâne în această atitudine exterioară, omul nu poate decât să se înăbușe de turbare neputincioasă. Revoluția a avut loc nu numai în afară de mine și deasupra mea – așa, ca un fapt incomensurabil cu sensul vieții mele, adică lipsit pentru mine de

orice sens; ea a avut loc și pentru mine, ca un eveniment interior al vieții mele. Bolșevismul a luat ființă în Rusia și acolo a învins, pentru că sunt ceea ce sunt, pentru că nu există în mine o reală forță spirituală, această forță a credinței, capabilă de a muta munții. Bolșevismul este păcatul meu, greșeala mea. Este o încercare care îmi este impusă. Suferințele pe care mi le-a pricinuit bolșevismul sunt expierea greșelii mele, a greșelii noastre comune și a păcatului nostru comun. Toți sunt responsabili pentru toți. Singur acest fel de a trăi și de a concepe o revoluție poate fi privit ca inspirat de religie, singură aceasta aduce o lumină spirituală. Revoluția rusă este destinul poporului rus și al meu, răscumpărarea și expierea datorată de popor și de mine.

Cei din „dreapta“ să nu mai ia acel aer nevinovat, suficient și indignat. Păcatele lor sunt grave și trebuie să îndure o penitență severă. Trebuie să trăiască revoluția în mod demn, cu o mare forță morală, până la sfârșit, așa ca o nenorocire trimisă de Dumnezeu. Va fi salvat acela care o va îndura până la sfârșit. Însă acei care nu văd în bolșevism decât violența exterioară a unei bande de briganzi exercitându-se asupra poporului rus, au despre aceasta o concepție superficială și falsă. Nu se concep astfel destinele istorice ale unui popor. Este un punct de vedere aparținând unor oameni suferind din pricina revoluției sau unor luptători activi orbiți de furia luptei. Bolșevicii nu sunt o bandă de briganzi atacând poporul rus pe drumul său istoric și legându-l de picioare și de mâini; victoria lor nu este deloc rezultatul unei întâmplări. Bolșevismul este un fenomen mult mai adânc, mai teribil și mai îngrozitor. Bolșevismul nu este un fenomen extrinsec, ci intrinsec poporului rus. Este o boală morală gravă, este răul organic al poporului rus. Bolșevismul nu este decât un reflex al viciului intern care rezidă în noi; nu este o realitate ontologică independentă; el nu are ființă în el însuși; nu este decât o halucinație a spiritului popular bolnav. Bolșevismul corespunde stării morale bolnave a poporului rus, el exprimă exterior crimele morale interne, părăsirea credinței, primejduirea religiei, adâncă demoralizare a poporului.

Puterea sovietică nu este deloc o putere democratică și nu a fost instaurată prin nici o adunare constituantă. Dar s-a văzut vreodată formalul creând o putere? Puterea este totdeauna constituită de forțe și puterea sovietelor apărea ca unica putere care se putea concepe în Rusia în momentul descompunerii unui război pe care poporul rus nu mai avea putere de a-l susține în momentul decăderii morale și al dezastrului

economic, în momentul scufundării tuturor bazelor morale. Această putere a apărut atunci ca națională, dar într-un înțeles foarte puțin măgulitor pentru ei. Totuși, este nevoie de a o recunoaște pentru a înțelege revoluția. Nici o altă putere nu ar fi putut fi creată în atmosfera morală și istorică în care revoluția s-a dezlănțuit.

Poporul, găsiindu-se într-o stare de minciună, a creat o putere mincinoasă. Singur bolșevismul putea să organizeze întrucâtva și să îmblânzească elementul demonic ale cărui fiare le-a rupt. Adevăratul principiu al autorității puterii se pierduse. Rolul jalnic și neputincios jucat de guvernul provizoriu demonstrase că puterea nu poate fi organizată pe principii umanitariste. Nu era posibil să se reazeme pe ideea democratică și liberală și nici chiar pe un socialism de spirit moderat și umanitar. În ceea ce privește principiul monarhic, era blestemat și degradat de un secol. S-a prăbușit. El nu exista decât pentru că era sancționat de credințele religioase ale poporului. Într-adevăr, autoritatea poporului se reazemă totdeauna pe credințele religioase; când aceste credințe sunt atinse, autoritatea puterii se clatină și cade. Este ceea ce a avut loc în Rusia. Credințele religioase ale poporului suferiseră o schimbare. Diferite feluri de „lumini” – și, în Rusia, acestea iau totdeauna formele nihilismului – începuseră să pătrundă în popor. Ori, singuri bolșevicii au știut să organizeze o putere care să fie în raport cu credințele noi ale poporului și cu elementul sângeros al războiului.

Când bazele morale ale războiului se prăbușesc, acesta se schimbă într-o anarhie sângeroasă, într-un război al tuturor contra tuturor. Nu este loc atunci decât pentru o dictatură de brutalitate și de sânge. Toate elementele consistente, ridicate pentru prezervarea castei cultivate în Rusia, s-au prăbușit. Acest strat cultivat, această cultură rafinată nu putea subzista decât grație monarhiei, care împiedica ignoranța populară să se reverse. Rusia era un imens și obscur imperiu de mujici, unde dezvoltarea era foarte slabă, cu o elită cultivată și foarte restânsă, cu un țar, stăpân al imperiului, care împiedica poporul să sfâșie această elită cultivată. Că puterea țaristă a cultivat și terorizat adesea această elită, sunt de acord; dar ea făcea posibilă existența sa însăși, stabilea până la un oarecare grad o ierarhie calitativă în viața rusă. Cu căderea puterii țariste o „fuziune simplificativă” a intervenit în Rusia, toate diferențele calitative au fost distruse; întreaga structură a societății ruse a fost sfărâmată, cotropită de masa obscură a soldaților și mujicilor. Elita cultivată, fără rădăcini în clasele sociale mai solide, a fost aruncată în

prăpastie. În astfel de condiții, puterea monarhică nu putea fi înlocuită decât prin puterea sovietelor. Noi am asistat la o înjosire teribilă a vieții, brutalitatea s-a introdus în obiceiuri, stilul mujico-soldătesc a început să domnească. O putere care ar fi căutat mai multă cultură în sine însuși nu ar fi putut să existe, nu ar fi fost în acord cu starea poporului.

Dumnezeu a transmis – îndrăznesc să spun – bolșevicilor puterea în scopul de a impune pedeapsă poporului. Și, pentru acest motiv, o asemenea putere dispune de o forță misterioasă, neînțeleasă pentru bolșevici însăși. Nu este de mirare că nu există adversari în luptă, nici partide active în revoluția rusă? Aceasta o diferențiază profund de revoluția franceză. Când un montagnard sau un girondin francez urca pe eșafod, aceasta era ca cetățean, provizoriu învins de mulțime. Sentimentul civic nu există în revoluția rusă. La noi pleci pentru a fi împușcat, dar aceasta este cu un alt sentiment în inimă, ascultând de o putere fatală și dominatoare.

Nu exista altă cultură rusă decât aceea a nobleții. Aceasta nu mai există. Noblețea este decăzută și dizolvată. Și se poate zice că a făcut chiar ea însăși mult pentru căderea sa; degenerată, ea pierduse sensul rolului pe care îl avea de jucat. Stilul cultural – al nobleții – stil care domina deopotrivă și alte clase, ca burghezii și intelectualii, este înlocuit prin stilul mujico-soldătesc și proletarian. Singură puterea sovietelor, dușmana culturii superioare, poate guverna țara însemnată cu stilul acela; înțeleg puterea care a declarat război contra tuturor calităților numai în folosul cantităților, putere brutală și sălbatică în mijloacele sale de acțiune. Primul plan este ocupat de o nouă categorie de oameni energici, beneficiind de școala războiului, aspri în viață, invidioși și cruzi și care vin să aplice guvernului țării toate mijloacele războiului, și anume cei care continuă războiul pentru alte scopuri în chiar interiorul țării. Acest stil al puterii sovietice este stilul militar. Este stilul cuceritorilor. Dar aceasta nu dovedește deloc că acești învingători ar fi străini ei înșiși de starea poporului. Este tocmai poporul care i-a proclamat în timpul căderii și al descompunerii sale însângerate. Bolșevicii au realizat idealul popularul al „reîmpărțirii negre” a pământului și ei răspund admirabil intențiilor nihilismului rus. Este o putere foarte nepopulară și care nu este iubită de nimeni. Dar această putere nepopulară și care nu atrage nici o simpatie poate foarte bine să apară ca singura putere posibilă în cazul când poporul a meritat-o. În mijlocul unui război în faliment sau al unei revoluții în descompunere, poporul rus nu a meritat altceva.

Aceasta nu convinge deloc, totuși, că poporul rus ar fi bolșevic. Catastrofa s-a produs în profunzimile societății ruse dincolo de cultura rusă; ea s-a produs înăuntrul chiar al sufletului poporului. Într-adevăr, poporul rus nu a putut niciodată să accepte păturile cultivate ale Rusiei și nici autoritatea nobililor, aceasta nu numai din punct de vedere social, ci chiar din punct de vedere religios. La noi, distanța efectivă între clasa inferioară și cea superioară a fost totdeauna așa de mare încât nu ar putea să existe la fel la un alt popor din occident. Poporul nu a acceptat războiul și, prin aceasta, nu a acceptat puterea umanitară și democratică. Ar fi periculos să nesocotim, în considerațiile asupra revoluției și în cercetarea căilor de salvare pentru Rusia, starea morală a poporului rus, starea credinței sale sau a necredinței sale. Totul este determinat în mod interior și nu exterior. Or, nimeni nu este constrâns să binecuvânteze credințele populare și să tămâieze voința poporului, dacă consideră această credință și voință ca nefastă. Eu nu recunosc deloc principiul suveranității poporului; ar fi însă fără sens să vrei să ignori starea morală a poporului. Puterea, prin natura sa chiar, nu este democratică, dar trebuie să fie populară. După toate socotelile, totul este determinat de credințele religioase ale poporului; ele sunt cele care au determinat existența monarhiei absolute. Și, dacă credințele populare sunt mincinoase și nefaste, trebuie să consacru forțele mele mai întâi spre îndreptarea poporului meu către credințe adevărate și binefăcătoare. Spiritul moral are totdeauna prioritate asupra politicului. Acest adevăr trebuie recunoscut astăzi mai mult ca oricând. Actualmente, chestiunea rusă este, înainte de orice, o chestiune spirituală. Nu este salvare pentru Rusia în afară de regenerarea spirituală. Lupta materialistă pentru putere nu face azi decât să agraveze răul și să intensifice descompunerea. Cei care au dus o luptă activă împotriva revoluției și comunismului nu s-au inspirat de o mare idee, pe care ar fi putut să o opună aceleia a comunismului. În Europa occidentală, de asemenea, o mișcare activă în numele unui ideal contra bolșevismului este imposibilă deoarece Europa occidentală nu are în conștiință un adevăr în numele căruia să se ridice și să plece în cruciadă.

Noi trăim într-o stare comparabilă căderii imperiului roman și civilizației antice din secolul al III-lea, când singur creștinismul a salvat spiritualitatea lumea de ruină și descompunere definitivă. În această epocă elementele barbariei pătrundeau în cultura îmbătrânită și șovăitoare. Azi, de asemenea, bazele aristocratice ale culturii sunt

clătinate și o nouă asimilare a elementului barbar a devenit necesară, o geneză a luminii în obscuritate. Nu se poate lichida bolșevismul printr-o bună organizare de divizii de cavalerie. Diviziile de cavalerie, prin ele însele, nu pot decât mări haosul și descompunerea. Ele susțin această stare de lucruri, anormală și periculoasă, în care puterea, trecută în mâinile soldaților, nu este făcută decât din forță exterioară. Așa a pierit Imperiul roman.

Bolșevismul trebuie să fie biruit mai întâi de toate în interior, adică spiritualcește, și numai apoi prin politică. Trebuie găsit un nou principiu spiritual de organizare a puterii și culturii în zilele noastre. Principiul militar poate, de asemenea, deveni în zilele noastre un principiu nefast și trebuie să căutăm a evita dominația lui absolută. Situația actuală a Europei ne-o comandă de asemenea. Chiar și fără bolșevici, domnia soldățească amenință cu abrutizarea culturii întregi. Întreaga politică europeană este fundată pe viloență și minciună; în Europa, de asemenea, bântuie o îngrozitoare înjosire. O reacție așa de interesantă ca fascismul arată această stare de lucruri. Contrar opiniei generale, fascismul italian a fost, de asemenea, o revoluție, o operă de oameni tineri care profitaseră de școala războiului, plini de energie și însetați de dominare în viață. Această tinerețe nu este lipsită de asemănare psihologică cu tinerețea sovietică, dar energia ei se întrebuințează într-o direcție diferită și îmbracă un caracter care nu este distructiv, ci creator. Noi trăim o epocă de cesarism și numai oameni de tipul lui Mussolini vor avea importanță, acest singur novator printre toți oamenii de stat europeni, care a știut să înconvoaie, sub ideea națională, instinctele violente și războinice ale tinereții, deschizând un drum energiei.

Nu sunt deloc un pacifist, dar sunt epoci în care se cuvine să te ridici contra pretenției de a supune destinele istorice exclusiv forței militare. Rusia a pierit prin transformarea poporului în armată. Armata a distrus statul și salvarea nu poate sta decât într-un principiu superior. Militarismul burghez și capitalist s-a distrus el însuși; el a suprimat războiul în sensul vechi și nobil al acestui cuvânt. Războiul – în mod fatal – a devenit revoluție și e tipul războiului revoluționar, care azi biruie în lumea întreagă. Noile invenții tehnice amenință umanitatea cu distrugerea. Ei bine, nu, problema bolșevismului nu este o problemă de mecanică putând să se rezolve prin forța militară, este, înainte de orice, o problemă interioară și morală. Nu se poate elibera Rusia și poporul rus de

bolșevici numai prin mijloace militare, ca de o bandă de briganzi care i-ar ține legați. Aceasta este o concepție cu totul extrinsecă și superficială. Enorma masă a poporului rus nu îi poate înțelege pe bolșevici, dar se găsește în stare de bolșevism și în plină minciună. Este un paradox care are nevoie să fie înțeles, însă, profund. Poporul rus trebuie scăpat din starea de bolșevism. Este, oare, a predica o atitudine pasivă în opoziție cu atitudinea activă pe care o ridică în slavă acei care vor să rezolve tragedia rusă numai prin forță militară? În timpul căderii Imperiului roman și al ruinii lumii antice în întregime, Dioclețian a desfășurat o mare energie în încercările sale de a consolida imperiul. Dar Sfântul Augustin a fost el mai puțin activ decât Dioclețian și nu a ocupat el în Istoria mondială un loc considerabil?

Epoca noastră pretinde, înainte de orice, opere asemenea celei a Sfântului Augustin. Ne trebuie și credința și ideea. Salvarea societăților – actualmente trecătoare – va veni din grupările pe care la va anima credința. Este urzeala lor aceea care va forma noua țesătură a societății; ele vor consolida legăturile sociale în momentul căderii statelor vechi. Vechile stări se prăbușesc, Istoria modernă se deznoadă și ne apropiem – am spus-o – de o epocă analoagă Evului Mediu, de la începuturile sale. Reacționarii, oamenii înapoiți, sunt toți acei care vor să se mențină cu ajutorul principiilor Istoriei moderne, să revină la ideile secolului al XIX-lea, chiar dacă aceste idei s-ar chema democrație, socialism umanitar etc. Revoluția este pe cale de a se împlini în Europa, poate produce efectul unei reacții. Este cazul, bunăoară, al fascismului italian. Ea este îndreptată însă, în realitate, contra fundamentelor Istoriei moderne, contra unui liberalism fără substanță, contra individualismului, contra formalismului juridic.

IV

Este foarte util să amintim, în zilele noastre, ideile asupra revoluției expuse de Joseph de Maistre în genialele sale „*Considérations sur la France*“. El, cel dintâi, a reușit să spună ceva esențial asupra naturii oricărei revoluții. Revoluția este satanică. Nu sunt oameni, ci forțe superioare care operează prin ea. Revoluționarii nu au decât aparență de agenți; în realitate ei sunt puși în mișcare; ei nu sunt decât instrumentul

unei forțe pe care o ignoră. Dar revoluțiile nu sunt numai satanice, ele sunt și providențiale; ele se desfășoară asupra popoarelor pentru păcatele lor și sunt o expiație a greșelilor lor.

Joseph de Maistre nu a fost un om al vechiului regim, al regimului dinainte de revoluție, el înțelegea amploarea și importanța singulară a unei revoluții; el examina caracterul ei fatal. A fost cel mai mare gânditor al reacției de la începutul secolului al XIX-lea, șeful școlii teocratice – un regalist – și socotea că revoluționarii, jacobinii, erau cei care lucrau pentru binele Franței, în timp ce contrarevoluționarii, emigranții, voiau să o dezmembreze și doreau ca nația lor să fie învinsă. Joseph de Maistre consideră contrarevoluția prin violență ca un rău sigur și nu o vrea; el așteaptă răbdător ca să fie gata un teren organic pentru restabilirea monarhiei. Maistre nu-i iubește pe emigranți și îi judecă sever, considerând activitatea lor ca antinațională și antipatriotică. El insistă asupra neputinței complete și nulității emigranților francezi:

„Emigranții nu sunt nimic și nu pot nimic. Una din legile revoluției franceze este că emigranții nu pot să o atace decât spre nenorocirea lor și sunt cu totul excluși de la orice operă care se înfăptuiește.“

„Nu au întreprins nimic care să reușească și care chiar să nu se întoarcă contra lor. Nu numai că nu reușesc, dar tot ce întreprind este marcat de un așa caracter de neputință și nulitate, încât lumea s-a obișnuit, în fine, a-i privi ca oameni care se îndărătnicesc să apere un partid proscris.“

„Emigrația nu trebuie să mai facă eforturi exterioare, poate chiar ar fi de dorit să nu fi fost văzută niciodată într-o atitudine amenințătoare. Emigranții nu pot nimic – se poate chiar adăuga – că nu sunt nimic.“

Joseph de Maistre, care are o așa de îngrozitoare reputație, era partizanul unei contrarevoluții pașnice și fără vărsare de sânge, aproape blândă. El este un adversar declarat al răzbnării. Se întâlnește la el ideea, foarte perspicace, că cei care au fost loviți de revoluție nu ar putea fi purtătorii de cuvânt ai dreptății postrevoluționare sau contrarevoluționare, căci ei ar lucra prin represalii.

„Cea mai mare nenorocire care s-ar putea întâmpla unui om delicat ar fi să aibă de judecat pe asasinul tatălui său, al rudei sale, al prietenului său sau numai uzurpatorul bunurilor sale. Or, este tocmai ceea ce s-ar fi întâmplat în cazul unei contrarevoluții; căci judecătorii superiori

– prin natura chiar a lucrurilor – ar fi aparținut aproape toți clasei ofensate și dreptatea, chiar atunci când nu ar fi făcut decât să pedepsească, ar fi avut aerul că se răzbuna.“

Iată cuvinte de o sublimă noblete, care s-ar cuveni să se repete în zilele noastre, când dorința de răzbunare este așa de ușor confundată cu o judecată imparțială. Maistre credea, de asemenea, că popoarele trebuie să înghită fructele amare ale revoluției până la sațietate și dezgust; în alți termeni – că revoluția trebuie să se distrugă pe ea însăși. El vede o justiție providențială în faptul că revoluționarii se extermină unii pe alții. Popoarele nu ajung niciodată la ceea ce aspiră și, dacă revoluția franceză trebuie să aibă o valoare pozitivă, aceasta nu va fi aceea pe care oamenii revoluției au încercat să i-o dea.

Joseph de Maistre a fost el însuși un rezultat pozitiv al revoluției. Mișcările catolice ca și cea romantică de la începutul secolului al XIX-lea nu puteau să se producă decât în urma revoluției. Ele sunt o biruință pozitivă a revoluției. De asemenea, vom vedea la noi, în Rusia, o concepție mai adâncă a religiei și o renaștere spirituală, ca rezultat pozitiv al revoluției. O nouă epocă pentru creștinism se va deschide. Biserica va fi scăpată de stăpânirea statului. Părerile lui Joseph de Maistre – acest fervent reacționar asupra revoluției – sunt colorate de o superioară dezinteresare. Este folositor a le aminti în zilele noastre. Însă emigrarea provocată de revoluția rusă nu mai este aceea a revoluției franceze. Ea are mult de suferit; este compusă din elemente deosebite, ea înglobează un mediu de cultură foarte ridicat și poate avea o mare importanță pozitivă în ordinea culturală, dacă parvine să biruie în ea însăși mentalitatea specifică a emigranților. Printre emigranții ruși este o tinerime dispusă spre eroism, capabilă de abnegație. Scopurile emigrării ruse sunt, înainte de toate, de domeniul spiritual și nu politic. Emigrația rusă însă nu a descoperit încă ideile care trebuiau să o inspire. Nu se poate califica drept „idee“ întoarcerea la aceste forme politice care dominau într-un recent trecut asupra vieții și intelectului. Toate formele politice vechi – fie aceasta monarhia sau democrația – au trăit cu timpul lor. Ele nu au valoare prin ele însele.

V

Revoluția rusă s-a îndeplinit în acord cu prevederile lui Dostoievski. El a știut să divulge, oarecum profetic, dialectica ideilor ei și să-i contureze imaginea ei. El a înțeles că, în Rusia, socialismul era o chestiune religioasă – chestiunea ateismului – că preocuparea intelectualilor ruși dinainte de revoluție nu era într-adevăr politică, ci salvarea umanității în afară de Dumnezeu. Și cei care vor să înțeleagă sensul revoluției ruse trebuie să-și asimileze intuițiile lui Dostoievski. Se poate descoperi un număr incalculabil de cauze ale revoluției ruse. Multe din aceste cauze sar în ochi. Războiul teribil pe care poporul rus nu îl putea îndura nici materialicește și nici moralicește, slaba dezvoltare a conștiinței dreptului la poporul rus și absența în el a adevăratei culturi, defectele organizării agrare la țărani ruși, stăpânirea ideilor mincinoase asupra intelectualilor ruși, sunt tot atâtea cauze incontestabile ale revoluției. Dar nu în direcția aceasta apare sensul adânc al revoluției ruse. Noi îl găsim în primul rând de natură spirituală.

Cauze diferite lucrează asupra evenimentelor pe care știința istoriei ni le expune; dar filosofia istoriei are ca obiect să descopere fenomenele spirituale esențiale, primele fenomene, prin care trebuie să pătrundem în sensul dezvoltării istorice. Astfel pentru istoria modernă este umanismul și dialectica sa internă, care reprezintă acest fenomen spiritual, esențial. El este cel care se găsește deopotrivă la baza revoluției franceze, deși ea a avut multiple cauze specifice. Și susțin că în principiul revoluției ruse, dezlănțuite de forțe elementare – jumătate asiatice și jumătate barbare – într-o atmosferă de război în descompunere, există un fapt religios, în legătură cu natura religioasă a poporului rus. Acesta nu poate da naștere unui regat umanitar împăciuitoare, el nu poate dori un stat juridic în sensul european al termenului. Prin formația sa spirituală el este un popor apocaliptic, care nu aspiră decât la punctul culminant al istoriei, la realizarea împărăției lui Dumnezeu. El tinde fie la împărăția lui Dumnezeu, la fraternitatea în Hristos, fie la camaraderia în Antihrist, la regatul Prințului acestei lumi.

Poporul rus a fost în toate timpurile și este – ceea ce îl caracterizează – animat de un spirit de detașare de ceea ce este pământesc, necunoscut popoarelor din occident. El nu s-a simțit niciodată legat și înlănțuit de lucrurile de pe pământ: proprietăți, familie, stat,

drepturile sale, mobilierul său, felul său exterior de a trăi. Dacă poporul rus era înlănțuit vieții terestre, aceasta era prin păcat și păcatele sale nu au fost mai mici, ba chiar au fost mai grave decât cele ale popoarelor Europei. Rușii sunt, probabil, un popor mai puțin onest, mai puțin corect decât popoarele din occident, dar acestea sunt legate, prin chiar virtuțile lor, vieții terestre și bunurilor acestei lumi. Din contră, poporul rus este separat de pământ prin virtuțile sale și apiră spre cer. Religia ortodoxă l-a angajat spiritualicește pe această cale. Pentru un om al Europei occidentale, proprietatea este sacră și el nu se va lăsa furat fără a se apăra aspru. El îmbrățișează o ideologie care justifică atașamentul său la bunurile de aici, de jos. Un rus – chiar când pasiunile, lăcomia și avariția ar robi firea sa – nu consideră deloc proprietatea sa drept sacră; nu are îndreptățirea ideologică a stăpânirii sale asupra bunurilor temporare și gândește în forul său interior că ar fi mai bine pentru el să îmbrace rasa ori să se facă pelerin. Ușurința cu care a avut loc abolirea proprietății în Rusia este datorită nu numai dezvoltării slabe a ideii dreptului la poporul rus și absenței de cinste burgheză, ci și spiritul de detașare de bunurile pământești care există în orice rus. Ceea ce reprezintă o virtute în ochii unui burghez european părea un păcat pentru omul Rusiei. Și proprietarul agrar rus nu a avut niciodată convingerea absolută de a stăpâni pământurile sale, pe bună dreptate. Nu este un efect al întâmplării dacă A.S.Khomiakov, șeful școlii slavofile, nu se credea posesorul pământurilor sale decât în virtutea unui mandat cu care îl însărcinase poporul rus pentru a asigura exploatarea lor. Negustorul rus era, de asemenea, convins că bogăția sa era stabilită prin mijloace îndoielnice și că va trebui, mai curând sau mai târziu, să facă penitență. Religia ortodoxă învață ideea datoriei și nu a dreptului. Nu își îndeplineau datoriile lor pentru că erau păcătoși, dar nu se considera deloc dreptul ca o virtute. Ideologia burgheză nu a avut niciodată putere la noi, ea nu exercită nici o acțiune asupra inimilor ruse. Noi nu am cunoscut niciodată o bază curată idealistă drepturilor clasei burgheze și regimului burghez. În fond, aproape toată lumea la noi consideră regimul burghez ca un păcat, nu numai revoluționarii – socialiștii, ca și slavofilii și credincioșii, ca și toți scriitorii ruși, ba chiar până la burghezia rusă ea însăși, care încearcă totdeauna o umilință morală a stării sale.

De asemenea, nu se poate opune burghezul european comunismului rus. Din pricina formației spirituale a poporului rus, a omului rus, nu se va putea birui comunismul în numele ideilor burgheze

și printr-un regim burghez. Așa este Rusia, așa este vocația poporului rus în această lume. Khomiakov și Leontiev, Dostoievski și Lev Tolstoi, Vladimir Soloviov și Nicolai Fedorov sunt desființatorii regimului burghez și ai spiritului burghez în același fel ca revoluționarii ruși, ca socialiștii și comuniștii. Așa este, într-adevăr, ideea rusă. Și patrioții ruși trebuie să aibă cunoștință despre aceasta. Credincioșii ruși cred că, înaintea lui Dumnezeu, burghezul european nu prețuiește mai mult decât comunistul rus. Și omul Rusiei nu poate dori ca burghezul european să vină să ia locul comunistului. El nu consimte să se substituie viciilor comuniste virtuțile burgheze, pentru că el dezaprobă aceste virtuți. Cultura seculară, civilizația cu adevărat corectă și bine consolidată nu ispitește pe omul rus, pe credinciosul rus. Iată pentru ce, la noi, socialismul, de asemenea, îmbracă un caracter sacru și pentru ce avem o pseudo-biserică și o pseudo-teocrație. Rușii s-au opus totdeauna spiritualicește puterii civilizației burgheze a secolului al XIX-lea; ei nu o iubeau și vedeau în ea o înjosire a spiritului. Asupra acestui punct, revoluționarul Herzen și reacționarul Leontiev erau de acord și nu trebuie să încercăm a vârf în sufletul rușilor patriotismul german sau francez sau naționalismul Europei occidentale. Mulți patrioți ruși și naționaliști au un aer cu totul străin sufletului rus. Trebuie să ne amintim toate lucrurile acestea dacă vrem să înțelegem caracterul revoluției ruse. Noi nu am adoptat nici o ideologie burgheză și nu am recunoscut niciodată nici o ideologie de stat. Katkov – publicist reacționar – nu a fost un gânditor caracteristic al Rusiei. Spiritul moral al Rușilor nu ar putea să accepte o supremație a noțiunii etatiste, ea va rămâne totdeauna subalternă pentru ei și, adesea, chiar va dispărea de tot. Un monarhism bizar este propriu rușilor. Poporul rus este îndreptat spre Împărăția lui Dumnezeu, ceea ce explică nu numai virtuțile sale, ci și multe din viciile sale. Căci paradisul îi scapă. Și, totuși, omul trebuie să-și asume pe pământ o sarcină de supunere a lumii; există – în raport cu dezvoltarea istorică – o datorie pe care adesea rușii o uită. Astfel este marea rațiune pentru care revoluția noastră nenorocită și hidoasă trebuie să fie numită națională. Sufletul omului rus este îndreptat spre Împărăția lui Dumnezeu, dar cedează ușor ispitelor, imitațiilor și iluziilor, cade ușor în puterea împărăției întunericului. Regatul mînciunii și al imitației s-a stabilit în Rusia; există în bolșevici ceva care este din altă lume, care aparține lumii de „dincolo“. Este – voi zice- ceva care îi face lugubri. Curenți și energii magice emană din bolșevicii cei mai vulgari. Este îndărătul fiecărui bolșevic un mediu

colectiv de vrajă, care afundă poporul rus într-un somn magic și îl închide într-un cerc vrăjit. Trebuie scoasă de sub vrajă Rusia: iată problema capitală.

VI

Revoluția rusă trebuie experimentată în adâncimile spiritului. Atunci „catharsis“-ul, curățirea internă, va lucra. Nu a trăit spiritualicește revoluția deloc cel care a traversat-o cu un sentiment de lăcomie, cel care vrea restituirea bunurilor pe care le-a pierdut, cel care are inima plină de turbare și care nu aspiră decât la pedeapsă. Este acesta un mod cu totul omenesc de a suferi revoluția. Este o atitudine de burghez. Nu este în spirit, că revoluția va fi fost trăită de acela care s-ar fi acomodat ei și nu ar fi știut să apere libertatea ființei sale interioare și nici de acela care visează restaurarea vieții sociale, așa cum era ea înaintea revoluției, fără cea mai mică conștiință a propriului păcat. Numai o penitență sinceră îngăduie să suferi revoluția în sens spiritual. Viața nouă se deschide prin misterul și sacramentul penitenței. Numai penitența poate elibera de tirania trecutului întunecos și de tortura fantomelor. Psihologia penitenței creștine este diametral opusă nu numai psihologiei revoluției, dar și psihologiei reastaurăției, totdeauna răzbnătoare și impregnată de furie. Dorința răzbnării și aspirația la restaurarea vechii vieți petrecută în păcat sunt incompatibile cu penitența care se forțează spre o viață nouă.

Cel care experimentează revoluția în spiritul și ființa sa intimă trebuie să măsoare importanța și adâncimea acestei crize, în același timp rusă și mondială. Trebuie să nu mai avem aerul de a gândi că nu s-a produs nimic excepțional de grav, că ceea ce a avut loc nu a fost decât un ansamblu de violență, de infamii și scandaluri, cărora este ușor să li se pună capăt prin măsuri politice și militare. Ce e mai demn de milă decât acest fel de a te consola, când ai fost expulzat din primele ranguri ale vieții sociale și să negi faptul chiar al revoluției, nevrând s-o arăți decât sub numele de tulburări și violență? Eu cred că nu numai o revoluție a avut loc în Rusia, ci încă o revoluție mondială este pe cale să se îndeplinească.

O criză mondială bântuie, analoagă căderii lumii antice și, pentru a dori o întoarcere la situația mondială așa cum se prezenta

Înainte de catastrofa marelui război, trebuie să nu îți dai de loc seama de lucrurile care se petrec, a fi lipsit de perspectivă istorică în judecata ta. Bazele unei întregi epoci istorice sunt uzate. Toate bazele vieții se clatină. Minciuna și putreziciunea acestor baze, pe care se reazemă societatea civilizată a secolelor al XIX-lea și al XX-lea s-a dat la iveală și se vrea ca tocmai acest principiu – a cărui putreziciune a născut și războaie îngrozitoare și revoluții – să fie restaurat; viața spre care se aspiră este o viață de necinste și păcat. Paralizia generală este teribilă. dar nu mai puțin teribil este germenul din care izvorăște. Nici în Rusia, nici în Europa nu poate fi posibilă o întoarcere la viața de dinainte de război și de revoluție și nici că trebuie să fie. Dacă această întoarcere ar fi posibilă, durerile și suferințele zilelor noastre nu ar mai avea nici un sens, nici o justificare. Ceea ce este condamnat și nefast la reacționar este tocmai această aspirație la întoarcerea spre trecutul apropiat. Revoluția nu creează viață nouă, viață mai bună; ea nu creează decât descompunerea vieții vechi dusă în păcat. Experiența spirituală însă, dobândită prin război și revoluție, trebuie să ne călăuzească spre o viață nouă, care va fi mai bună. Este ceea ce orice om cu spirit luminat trebuie să hotărască pentru sine, oricare ar fi concepția sa optimistă sau pesimistă despre viitor. Viața nouă va fi, înainte de toate, o viață spirituală. Cuvântul de ordine pentru fiecare este: „fă ce trebuie, întâmplă-se ce se va putea“. Nu este posibilă o întoarcere spre vechiul liberalism al intelectualilor, spre popularism sau socialism, cum nu mai este posibilă întoarcerea la vechea monarhie, la viața vechii nobilimi.

Rusia seniorilor și a stăpânilor nu mai este și nimic din ceea ce era în ea pieritor și vinovat nu mai poate fi înviat. Ceea ce era însă etern în vechea Rusie este indestructibil și trebuie să facă parte din orice viață nouă. Este un element de eternitate în aristocrație și lumea nu va putea exista fără ea. Importanța socială însă pe care noblețea rusă o cunoștea în trecut – în calitate de castă și de clasă – nu îi va mai fi înapoiată. Dacă ar mai dori-o, aceasta nu ar face decât să-i umple inima de turbare și ură. Burghezia rusă, de asemenea, nu va mai redobândi niciodată situația de altădată. O răsturnare interioară și nu exterioară s-a produs în ordinea aceasta de idei. Revoluția nu se produce numai pentru singurul interes social al claselor inferioare ale societății, ci și pentru ca să înceteze să li se zică „tu“ și să înceapă să li se zică „dumneavoastră“. O răsturnare irevocabilă în obiceiuri a avut loc la noi sub această formă. O atitudine de senior și de stăpân față de popor a devenit imposibilă în Rusia. Și, pentru

aceasta, schimbarea lui „tu“ în „dumneavoastră“ va rămâne, probabil, singura cucerire a revoluției în domeniul obiceiurilor. Dar ar fi trebuit o revoluție cu mult mai profundă încă pentru ca întreaga lume să înceapă a se tutui. Numai că nu revoluțiile exterioare duc la acest rezultat, ba chiar revoluția franceză nu a ajuns nici ea la aceasta, cu toate eforturile sale.

De acum înainte, aristocrația nu trebuie să rezide decât în noblețea de rasă. Temelia claselor sociale este distrusă în Rusia și aceasta a fost un noroc, căci noi nu am avut niciodată clase sociale cu adevărat puternice. Trebuie să ne dăm seama că toate clasele sociale sunt astăzi suprimate la noi, cu excepția singură a clasei țărănești. Nu mai există în Rusia noblețe și burghezie în funcție de clasa socială. Revoluțiile comuniste au suprimat deopotrivă, în drumul lor, clasa muncitoare. Nu mai există, în afară de țărani, decât birocratia sovietelor și intelectualii oprimați. Și nu se vede pe ce elemente ar putea să se bazeze o restaurație. Totuși, o pătură nouă s-a format în Rusia, care nu este atât socială, cât antropologică. Un tip antropologic nou a pătruns în revoluția rusă. Cei mai tari din punct de vedere biologic s-au amalgamat și s-au găsit ocupând cele dintâi ranguri ale vieții. Atunci s-a ivit un oarecare tânăr în bluză de lucrător, ras proaspăt, cu atitudine marțială, foarte energic, cumpănit, animat de voința de a ajunge la putere și căutând să lunece spre primele ranguri ale vieții, în cele mai multe cazuri foarte impertinent și fără rușine. Îl întâlnești pretutindeni, domnește peste tot. Este el, pe care îl vezi zburând în automobil, cu toată viteza, strivind oameni și lucruri în drumul său; el ocupă principalele locuri în administrația sovietică, împușcă și face avere pe spinarea revoluției. Acest tânăr care, în aparență, se aseamănă foarte puțin cu vechiul tip al revoluționarului și care îi este chiar complet opus, este sau comunist sau s-a adaptat la comunism și împărtășește ambianța sovietică. El se declară stăpânul vieții, creatorul Rusiei viitoare. Prin el și grație lui bolșevicii au câștigat biruința în Rusia. Cei vechi ai bolșevicilor, intelectualii revoluționari ruși, se feresc de acest tip nou, presimt în el un pericol pentru ideea comunistă; sunt, totuși, obligați să țină seama de el. „Ceka“ se menține, de asemenea, grație acestui tânăr. Acest stăpân al vieții este un nou burghez rus, dar aceasta nu este o clasă socială. Este, înainte de toate, un tip antropologic nou. Este ceva schimbat în Rusia, în poporul rus, ceva care îl face de nerecunoscut: expresia figurii ruse s-a schimbat. Nu exista acest fel de figuri în Rusia de altădată.

Tânărul acesta nu e de tip rus, ci de tip internațional. Lumea a prins gust de forță și putere în Rusia; este acesta un gust burghez, pe care noi nu îl avem, pe care numai singuri ideologii burghezi doreau să-l vadă apărând și care singuri ar putea azi aplauda. Războiul a făcut posibilă apariția acestui tip, a fost școala care a format pe acești tineri. Copiii acestor tineri vor da impresia deja de burghezi solizi, care vor fi definitiv stăpânii vieții. Acești domni vor parveni în primele locuri, împinși de activitatea Cekăi, după ce vor fi împușcat un număr incalculabil de persoane. Și sângele nu îi va opri în satisfacerea lăcomiei de viață, a lăcomiei lor de putere. Figura cea mai sinistă la noi nu e deloc aceea a vechiului comunist – care este menită să dispară – ci figura acestui tânăr om nou, în care sufletul Rusiei, vocația poporului rus pot fi date pierzaniei. Acest tip antropologic nou poate, din moment în moment, să răstoarne comunismul și să-l schimbe în fascism rus. Dar acest fapt nu va fi ceva îmbucurător. Esențialul nu stă în formele exterioare ale vieții numite comunism și putere sovietică, ci în schimbările interne, care sunt pe cale a se îndeplini în Rusia. Ceea ce este de temut este tocmai faptul că Rusia, în timpul unei revoluții comuniste, este pe cale de a deveni, pentru întâia oară, o țară burgheză, o țară de Tiers-État, ceea ce nu a fost niciodată. Oamenii dibaci în afacerile acestei lumi, fără scrupule, dar înzestrați cu energie, au reușit să pătrundă și au proclamat drepturile lor de a fi stăpânii vieții. Nostalgia, durerea rusă după Ierusalimul ceresc le va fi necunoscută. Rusia țărilor, a gentilomilor, a mușicilor, a călugărilor, a pelerinilor și a intelectualilor nu a fost niciodată un regat burghez și de Tiers-État. Faptul de care Leontiev avea o nebunească frică s-a îndeplinit acum. Asupra acestui fapt este nevoie să medităm profund, cu mult mai mult decât asupra mijloacelor de a răsturna puterea sovietică. Emigranții nu înțeleg destul că problema rusă nu constă într-o mână de bolșevici ajunși la putere și pe care este posibil a-i răsturna, ci într-o masă enormă de oameni noi, ajunși să domine viața și care nu vor mai fi așa ușor de răsturnat.

Revoluția comunistă este, în primul rând, o materializare a vieții ruse, în mod paradoxal legată de destrămarea formațiilor istorice. Comunismul este o luptă contra spiritului și vieții morale, iar urmările sale morale sunt mai înspăimântătoare decât urmările sale politice, juridice și economice, pentru că ele se vor prelungi mai mult în timpurile ce vin. Rusia traversează o epocă de demoralizare, care o face să alerge la bucuriile vieții, epocă comparabilă aceleia a Directoratului. Materialismul

și demoralizarea nu a cuprins numai pe comuniști; acest fenomen are mult mai mare amploare. Rușii se obișnuiesc cu sclavia, ei nu mai au aceeași nevoie de libertate, ei au schimbat libertatea spiritului cu bunurile exterioare. Negrul sentiment al invidiei a devenit puterea determinantă a lumii și este greu să oprești progresele dezvoltării sale.

Tradiția culturii se rupe în Rusia. Noi suntem în ajunul unei scăderi îngrijorătoare a nivelului culturii și a valorii sale. În cea mai mare parte, Rusia devine un imperiu de țărani civilizați. Noua burghezie rusă, sub numele căreia trebuie să înțelegem nu clasa industriașilor sau a bancherilor, ci tipul antropologic social care a triumfat, va reclama o civilizație tehnică și nu va încerca deloc nevoia unei culturi superioare, totdeauna aristocratică. În mod inevitabil ne pândește barbarizarea. Putem să ne consolăm zicându-ne că, odată trecut războiul, barbarizarea trebuie să se producă și că ea s-a produs cu adevărat în mod parțial, dar pretutindeni în Europa. Revoluția nu a desființat numai nobilimea rusă, ci și mediile intelectuale ruse, în înțelesul vechi al acestui termen. În timp de un secol, intelectualii au visat o revoluție și au preparat-o. Dar aceasta a fost sfârșitul lor. O parte dintre intelectuali au obținut puterea, alta a fost omorâtă sau dată peste bord. Revoluția a arătat pe față erorile ideologiei care îi făcea să trăiască pe intelectuali. Noile medii intelectuale trebuie să se nască, dar nivelul culturii lor va fi mai jos, ele nu se vor singulariza prin tendințele superioare ale sufletului. Deja intelectualii epocii lui Cericevski – socialist rus din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – dovedeau o sensibilă scădere a nivelului culturii în raport cu intelectualii din epoca lui Ceadaev, a lui Khomiakov și a lui Herzen. Când mujicul rus va vrea să-și organizeze viața, nu va avea nevoie nici de socialiști revoluționari, nici de „K.D.”-partidul constituționalistilor democrați, nici de drepturi, se va organiza el însuși.

Aspectul viitor al Rusiei se dedublează, nu poate fi conceput dintr-un bloc. Vechea Rusie, marea Rusie, era bogată în contraste grave și comporta o poziție extremă. Ea avea, totuși, un aspect de ansamblu. Din culmile culturii ruse se lasă văzută o singură și aceeași Rusie prin operele marilor scriitori din adâncurile întunecoase ale elementului popular. În mod aparent, aceasta nu trebuie să mai fie. Se pare că o despărțire în două regate ar fi avut loc în Rusia. Rusia eternă va continua să existe din punctul de vedere al calității – Rusia spiritului este chemată să-și spună cuvântul la sfârșitul istoriei – dar din punctul de vedere al cantității, este poate Rusia unei civilizații ateiste, care însă va avea

preponderență. Este adevărat că, pretutindeni în lume, o despărțire analoagă trebuie să se manifeste și, după toate aparențele, vor birui elementele dușmane spiritului lui Hristos. Sforțările noastre trebuie să tindă spre biruința Rusiei eterne, aceea a calității și aceste sforțări nu vor fi zadarnice în ordinea spirituală a lumii.

Psihologia veche a intelectualilor revoluționari s-a transplatat acum în mediul contrarevoluționar al emigranților. Sentimente care aveau altădată drept obiect monarhia absolută sunt schimbate în bolșevism. În ochii intelectualilor ruși bolșevismul a înlocuit monarhia absolută și joacă rolul acesteia. Tot astfel, cum altădată se credea că adevărata viață nu ar începe decât cu căderea monarhiei absolute, tot așa acum se crede că adevărata viață nu va începe decât după căderea bolșevismului. Astfel, toată viața este pusă sub o perspectivă exclusiv exterioară, orice speranță se bazează pe lovituri politice de stat care, prin natura lor, nu interesează în nimic interiorul omului. Intelectualii contrarevoluționari, cu privire la revoluția bolșevică, rămân din punct de vedere psihologic vechi liberali și vechi radicali. Dar, în timpurile în care trăim, nu-i nimic mai steril ca un liberalism sau un radicalism de acest fel. Și se cuvine a aminti adevărul vechilor „Jalons” (Viechki); acest adevăr păstrează valoarea dacă se aplică bolșevismului. El consistă, înainte de toate, în a privi viața ca un lucru definit interior, spiritualicește, și nu exterior sau politicește, așa cum o gândesc toți revoluționarii și contrarevoluționarii care le seamănă; un astfel de adevăr impune eforturi spirituale și însănătoșire morală. Ar fi nedrept să se creadă că formele politice, monarhice sau democratice sunt salutare în ele însele. Singur spiritul salvează, el care creează forme noi, proprii lui. Un vin nou cere vase noi. Legitimismul, fie monarhic, fie democratic, nu este decât o idee moartă în perioadele catastrofice ale istoriei. Monarhia, în afară că ar fi impusă poporului prin forță nu ar putea fi un scop concret chiar pentru monarhiști, în epoca în care trăim.

Revoluția a adus Rusiei răni grave, de care aceasta nu se va vindeca decât cu greu. Într-un sens însă, revoluția trebuie să dea rezultate pozitive; ea va servi opera de regenerare a Bisericii și a vieții religioase în Rusia. Revoluția ajută totdeauna să se manifeste ceea ce este în realitate starea religioasă a unui popor. Câtă minciună și ipocrizie s-a acumulat la noi în domeniul religios! O atitudine de viață cu totul exterioară și de lăcomie utilitară în fața Bisericii ortodoxe predomina într-un prea mare număr de persoane. Autoritarismul în obiceiuri, obișnuit ortodocșilor

intransigenți, avea nevoie să fie zdrobit. În regiunile superioare ale societății, noblețea și birocrația, sentimentele religioase, mila, erau lipsite de adâncime și creștinismul nu era considerat îndeajuns de serios. Pietatea saduceilor îmbracă totdeauna un caracter politic și, în această pietate, orizonturile vieții temporale biruiesc totdeauna asupra orizonturilor eterne. Se zăreau indicii de sterilitate în viața Bisericii noastre. Revoluția a risipit atmosfera de minciună din jurul Bisericii și a populat pământul de unde izvorăște lumină religioasă. Nu mai este nici un motiv de a te forța să pari ortodox în ambianța unei revoluții, nici un profit exterior de așteptat de la Biserică și pietatea politică nu mai are rațiunea de a fi.

În toate timpurile, revoluția a îmbrăcat un caracter antireligios și anticreștin. Ea persecută viața creștină și persecuțiile sale sunt odioase; dar niciodată persecuțiile nu au fost un pericol pentru viața creștină. Persecuțiile valorează mai mult pentru Biserică decât o protecție făcută prin violență. Viața creștină s-a întărit și s-a întins în timpul persecuțiilor. Creștinismul este religia Adevărului crucificat. Persecuțiile religioase din epoca revoluționară operează o selecție calitativă. Biserica va pierde ca număr, dar va câștiga în valoare. Creștinismul cere iar credincioșilor săi forțe de abnegație și de sacrificiu. Această capacitate de sacrificiu a fost dovedită în furtuna revoluționară. Cea mai mare parte a preoților ortodocși a rămas credincioasă sentimentelor sacre. Ei au apărut cu curaj religia ortodoxă și s-au lăsat, curajoși, împușcați. Creștinii au dat dovadă că știau să moară. Biserica ortodoxă este umilită și fărâmițată în exterior, dar ea s-a mărit și a crescut în glorie. Ea are martiri. Biserica ortodoxă a dovedit că unitatea sa organică, lumina sa interioară și bazele sale mistice rămân neclintite, chiar când direcția eclesiasitică oficială și formele externe sunt răsturnate. Sentimentele și concepțiile religioase devin, neîndoielnic, mai profunde în Rusia. Rușii, îndurând cele mai grele încercări, trăiesc într-o atmosferă de tensiune religioasă. Asprimea și gravitatea vieții, apropierea morții, căderea tuturor iluziilor materiale și pierderea lucrurilor pământești, care robesc spiritul omenesc – toate acestea fac apel la Dumnezeu și la o viață spirituală.

Intellectualii care au fost ostili credinței timp de un secol și predicau ateismul care a sfârșit prin revoluție încep să se întoarcă spre religie. Este un fenomen nou. Și, în Rusia chiar, această mișcare spre viața religioasă nu este imprimată de nici o lăcomie, nu este legată de nici un plan de restaurație sau de dorința de a face să se restituie bucuriile

pierdute ale vieții. Rușii au trecut printr-o reală experiență spirituală, și-au modificat aprecierea lor asupra bunurilor existenței. Trebuie spus cu regret că Biserica ortodoxă rusă, în occident, suferă uneori, în exilul său, apăsarea și jugul politicii de dreapta care reproduce pe o scară mică relațiile vechi între Biserică și stat. O atitudine utilitară și politică față de Biserică nu va îngădui nici renașterea Bisericii, nici a Rusiei. Biserica nu se poate lega de o formă politică fixă, oricare ar fi aceasta. O atitudine de dezinteresare spirituală față de Biserică, graba la sacrificiu și la renunțarea la bunurile și privilegiile pământului, pot singure să ducă la renașterea religioasă și la salvarea țării noastre. Nu mai este nici ceasul saduceilor, nici al fariseilor. Este timpul să realizăm în viață adevărul Evangheliei. Viitorul Rusiei depinde de credința poporului rus. Oricare politician trebuie să înțeleagă și să se supună acestui adevăr. Cel mai de seamă dintre duhovnicii ruși (stareți) îmi povestea, în ajunul expulzării mele din Rusia, cum comuniștii și militarii armatei roșii veneau să i se mărturisească zicând că nu mai sperau nici în Denikin, nici în Wrangel, ci în intervenția Duhului Sfânt în sânul chiar al poporului rus păcătos. Era aceasta nu numai o voce religioasă, ci o voce cu mult mai autorizată a se pretinde națională decât aceea a emigranților ruși, care se consideră naționaliști și patrioți, dar care nu au încredere în poporul rus. Cuvintele acestui bătrân au sunat pentru mine ca niște cuvinte venite din altă lume. O lume în care nu este loc nici pentru „dreapta“, nici pentru „stânga“, nici pentru lupte de partide politice, nici pentru lupte de clasă pentru interesele lor materiale. Și trebuie să ne orientăm noi înșine spre o altă lume, pentru a găsi în ea criteriul necesar judecăților noastre, precum și energia necesară actelor noastre. Idolatria mincinoasă a statului trebuie biruită prin religie.

Nu avem nici dreptul, nici puterea de a ne considera în afară de Rusia și de poporul rus, în afară de soarta lui totală. Destinele omenesci au fost unite la un loc; nu mai este destin individual izolat. Acesta este sfârșitul individualismului. Trebuie îndurate până la sfârșit toate încercările și toate suferințele împreună cu poporul rus și cu pământul rus. Rusia este, înainte de toate, acolo unde sunt pământul și poporul său. Chiar numai contactul cu pământul rus este deja un început de vindecare, o întoarcere la izvoarele vieții. Iată pentru ce psihologia specifică a emigranților este o psihologie a păcatului în care s-au sleit izvoarele vieții. (Ceea ce nu vrea să însemne că această psihologie există, în mod necesar, la toți rușii locuind în străinătate). Rusia nu poate fi salvată decât

prin ea însăși, prin transformările vitale dezvoltându-se în chiar Rusia. Poporul nu vrea să moară și se salvează prin chiar necesitățile vieții; puterea bolșevică este constrânsă să se adapteze vieții. Nu putem avea credință în opera de creație sovietică; ea este un coșmar mai oribil decât distrugerea sovietică. Este sistemul lui Șigalev – unul dintre personajele lui Dostoievski din „Posedații“, este sistemul „crescătoriei“ aplicat oamenilor. Nu-i decât o aparență că bolșevicii ne surprind prin forța lor. Ei sunt însă îngrozitor de neputincioși și operele lor sunt marcate de banalitate și plictiseală. Ei imită pe oamenii puternici; dar, îndărătul a toate acestea, este poporul rus și nu vor putea opri ca caesta să trăiască și să rămână un mare popor, cu daruri superioare. În sânul Rusiei, în adâncurile ei invizibile, se încheagă formații moleculare care pregătesc salvarea ei. Și voi înșivă puteți lua parte la aceste elaborări vitale și să modificați rezultatele lor, dacă vă simțiți spiritualicește în sânul poporului rus și al pământului rus.

Nu este nimic mai imoral decât maxima: „Cu cât merge mai rău, cu atât aceasta valorează mai mult“. Numai aceia pot accepta un astfel de principiu care sunt indiferenți și la rău și la bine. Din contră, cel care este cu Rusia, cu pământul și poporul rus, nu poate dori decât ca lucrurile să meargă mai bine pentru el. Și sfârșitul chiar al bolșevismului va veni prin ameliorarea și nu prin agravarea stării actuale a Rusiei. Viața în Rusia este un supliciu, o învoială la sacrificiu și la martiriu, la umilință. Dar, prin acest supliciu și sacrificiu, Rusia se ridică; ea își pregătește salvarea. Numai faptul de a trăi în Rusia sovietică reprezintă deja o activitate spirituală neîntreruptă, o rezistență morală în fața otrăvii care infectează suflul vieții. Puterea comunistă constrânge la ascultare prin foame și corupție. Și este greu celor slabi să reziste. Ne amintim cu mirare de plângerile indignate pe care le provocau sub vechiul regim lipsa libertății și faimoasa tiranie. Totuși, exista în această epocă o enormă libertate în raport cu ceea ce avem sub regimul sovietelor. Totul se va petrece altfel decât gândesc cea mai mare parte a emigranților și a reprezentanților partidelor politice. Vor fi multe surprize. Eliberarea va veni nu de unde oamenii așteptă, ci de unde o va trimite Dumnezeu.

Nu se poate presupune că salvarea va veni din Europa, care nu are a face nimic cu noi și care, ea însăși, este în agonie. Nu se poate violenta poporul rus; trebuie să contribuim la regenerarea lui dinăuntru. Revoluția trebuie să se epuizeze și se va extermina singură. Este ceva bun în faptul că bolșevismul durează așa de mult, că nu este răsturnat din

afară și prin forță. Ideea comunistă s-a necinstit ea însăși, ea nu mai poate avea cea mai mică aureolă; otrava nu va pătrunde deci până la măruntaie. Mișcarea vindecării este lentă, dar este o mișcare organică. Este, înainte de orice, expiația minciunii, ieșirea din împărăția spectrelor și fantasmelor spre realitate. Ceea ce este cel mai urgent pentru acum este a întări primatul activității spirituale asupra celei politice; este indispensabil a lupta spiritualicește contra coșmarului însângerat care învăluie lumea. Predominarea politicii crește acest coșmar și mărește setea de sânge. Acum este momentul de a salva libertatea spiritului omenesc. Chestiunea se pune din nou pentru popoarele creștine: Vor ele să ia în serios creștinismul, vor ele să-și pună toată voința lor la realizarea lui? Dacă popoarele creștine nu se pretează la o tensiune sublimă a spiritului moral pentru îndeplinirea căii creștine, dacă ele nu arată deloc în acest sens cea mai mare activitate, va triumfa atunci comunismul ateu în lume. Spiritul liber însă, spiritul de eliberare, trebuie să lucreze independent de forțele care predomină și triumfă. Creștinismul revine la starea în care se găsea înainte de a apărea Constantin. El trebuie, din nou, să întreprindă cucerirea lumii.

DEMOCRAȚIA, SOCIALISMUL ȘI TEOCRAȚIA

Primele principii spirituale ale democrației și socialismului sunt acelea care mă interesează și, prin urmare, voi avea ca obiect nu studiul formelor multiple ale democrației și socialismului în expresia lor moderată, ci studiul limitelor extreme ale acestor tipuri, al „ideilor“ lor.

Există diferite forme de trecere între democrație și socialism, toate felurile de apropieri și combinații între ele. Există un partid care numără mulți aderenți și care se numește „social- democrat“. Dar bolșevicii au avut dreptate să suprimе denumirea de social-democrat și să-și dea numele de „comuniști“. Aceasta înseamnă că ei revin la „Manifestul comunist“. Marx a fost un comunist, nu un social-democrat, ba niciodată nu a fost democrat. Tonul său este esențial antidemocratic. Socialismul „științific“ nu a fost creat și el nu pătrunde în gândirea popoarelor europene ca doctrină democratică. Socialismul utopic al lui Saint-Simon nu era nici el democratic, ci, mai degrabă, antidemocratic, el reprezenta o reacție contra revoluției franceze și există adesea o înrudire între spiritul său și cel al lui Joseph de Maistre. Democrația și socialismul sunt opuse unul altuia, în principiu. Comuniștii ruși au dreptate când o afirmă. Socialismul democratic din timpul lui Jaurès, întemeiat pe „Declarația drepturilor omului și a cetățeanului“ nu este adevărat socialism. Este un semi-socialism, neexprimând ideea socialistă în toată integritatea ei. Socialiștii noștri revoluționari și „menșevicii“ de dreapta sunt deopotrivă democrați ai stângii, mai mult decât socialiști.

Democrația îmbracă un caracter pur formalist, ea își ignoră esența sa și, în limitele principiului pe care îl afirmă, ea nu are nici o consistență. Democrația nu vrea deloc să știe în numele a ce voința poporului este exprimată și nu vrea să subordoneze voința poporului nici unui scop superior. În momentul chiar în care democrația va defini scopul către care voința poporului trebuie să tindă, în care ea va

descoperi un obiect demn de voința sa și va fi pătrunsă de o substanță pozitivă, ea va fi constrânsă să plaseze acest scop, substanță și obiect deasupra principiului formal chiar al expresiei voinței, ea va trebui să le admită drept baze ale societății. Democrația, însă, nu cunoaște decât principiul formal al expresiei voinței poporului, la care ține mai mult decât la orice și pe care nu vrea să-l subordoneze la nimic. Democrația este indiferentă față de direcția și esența voinței poporului; ea nu dispune de nici un criteriu nici pentru a judeca direcția în care se exprimă voința poporului și nici pentru a defini valoarea acestei voințe. Puterea populară este lipsită de obiectiv, ea nu este ordonată de nici un obiect. Democrația rămâne indiferentă și binelui și răului. Ea este tolerantă pentru că este indiferentă, pentru că a pierdut credința în „Adevăr“, pentru că este neputincioasă să aleagă un adevăr. Democrația este sceptică, ea provine dintr-un secol sceptic, dintr-un secol fără credință, când popoarele pierduseră criteriile tari ale adevărului și erau neputincioase să mărturisească nu înșelăciune ce adevăr absolut. Democrația este relativismul extrem, negarea a tot ce este absolut.

Democrația ignoră adevărul, de aceea lasă descoperirea adevărului, sufragiul majorității. Nu este posibil a recunoaște puterea cantitativă, a venera sufragiul mulțimii, decât cu condiția de a nu avea credință în adevăr și a-l ignora. Cel care are credință în adevăr și care cunoaște adevărul nu îl va părăsi pentru violențele majorității cantitative. Democrația are totdeauna un caracter secular și ea este opusă oricărei societăți de tip sacru, căci ea este formalistă, lipsită de substanță și sceptică. Adevărul este de natură sacră și societatea întemeiată pe adevăr nu poate fi o societate exclusiv seculară. Democrația seculară vrea să exprime separarea de bazele ontologice ale societății, sciziunea societății omenești și a adevărului. Ea tinde să organizeze societatea din punct de vedere politic, ca și cum nu ar exista adevăr. Este ipoteza esențială a democrației pure și în aceasta rezidă minciuna primitivă a ideii democratice. Autoafirmarea umanistă a omului este la baza ideii democratice. Voința omenească trebuie să conducă societățile omenești și trebuie îndepărtat tot ceea ce supără expresia acestei voințe și dominarea ei absolută. Este în aceasta o negare a tuturor temelțiilor spirituale ale societății, mai profunde decât expresia formală a voinței omenești și o răsturnare a întregii structuri ierarhice a societății. Democrația este un psihologism opus oricărui ontologism.

Optimismul extrem este teza premergătoare a democrației. Scepticismul societății democratice este optimist și nu pesimist. Democrația nu este deloc disperată de pierderea adevărului. Ea are credință că expresia voinței majorității, socoteala mecanică a voturilor, trebuie să ducă totdeauna la bune rezultate. La baza democrației se găsește teza optimistă premergătoare, a bunătății naturale și a îngăduinței proprii naturii omenești. J.J.Rousseau a fost tatăl spiritual al democrației și concepțiile sale optimiste despre natura omenească au fost împărtășite ideologiilor democratice. Democrația nu vrea deloc să cunoască răul radical al naturii omenești. Ea pare că nu prevede că voința poporului se poate îndrepta spre rău, că majoritatea poate fi pentru eroare și pentru minciună, că adevărul și „adevăratul“ pot rămâne proprii unei slabe minorități. Nu există nici o garanție în democrație că voința poporului se va orienta spre bine, că ea va vrea libertatea și nu distrugerea radicală a oricărei libertăți. În epoca revoluției franceze, democrația revoluționară, începând cu proclamarea drepturilor și libertăților omului, nu a lăsat să subziste nici o libertate; sub Teroare ea a nimicit orice libertate până la capăt. Voința omenească, voința populară este supusă răului și, când această voință, în pură afirmare de sine însăși, nesupusă nici unei esențe superioare și neluminată, pretinde să determine arbitrar destinele societății omenești, ea se întoarce ușor să persecute adevărul, să nege „adevăratul“ și să stingă orice libertate spirituală.

Democrațiile sunt ieșite din „patosul“ libertății, din afirmația drepturilor absolute ale fiecărui om și este afirmarea libertății, a libertății alegerii, care se prezintă ca adevărul propriu al democrației. Apologetii democrației arată că ea își are originea spirituală în proclamarea libertății de conștiință de către societățile religioase din epoca Reformei în Anglia. Conceptul, însă, al unei libertăți negative, abstractă și formalistă, închidea în el însuși o otravă care a ros democrațiile istorice și prepara în ele ruina libertății spiritului. Rousseau nega, în principiu, libertatea de conștiință. Robespierre a distrus-o, în fapt. O mulțime autocratică poate viola conștiința omenească și suprima orice libertate. Tocqueville și Mill – care nu pot fi calificați drept dușmani ai democrației – vorbesc cu destulă neliiniște de pericolele aduse de democrație, pericole care amenință libertatea și individualitatea omului. Democrația este individualistă în principiul său, dar, prin dialectica sa fatală, ea duce la antiindividualism, la nivelarea individualității omenești. Democrația este îndrăgostită de libertate, dar aceasta nu provine, la ea, din stima pe care o poartă

spiritului omenesc sau persoanei omenești; este dragostea libertății unor ființe indiferente față de adevăr.

Democrația nu este fanatică decât în perioada revoluției. În starea sa pacific normală, ea este străină de orice fanatism și descoperă mii de mijloace pacifice și imperceptibile de a nivela individualitatea omenească și de a înăbuși libertatea spiritului. Exista, poate, o mai reală libertate a spiritului în timpurile în care ardeau rugurile Inchiziției decât în republicile burgheze de astăzi și în negarea lor a spiritului și a conștiinței religioase. Dragostea de libertate, formalistă și sceptică, a contribuit mult la distrugerea originalității și personalității omenești. Democrația nu implică deloc, în mod necesar, libertatea spiritului, libertatea alegerii; aceste libertăți pot să nu existe deloc într-o societate democratică.

Democrația naște atunci când se mlădie unitatea organică a voinței poporului, când societatea se atomizează, când pier credințele populare, ce uneau poporul într-un singur tot. Ideologia, care afirmă supremația și autocrația voinței populare apare când nu mai este voință populară. Democrația este ideologia proprie unei epoci critice și nu organice a vieții societăților omenești. Democrația își propune efectiv ca scop să unească voința poporului desmembrat. Personalitatea omenească nu e pentru ea decât un atom abstract, egal cu nu importă care altul și problema care consistă în a amalgama pe oameni este o problemă mecanică. Democrația nu poate decât să adune mecanic sufragiile numărului; ceea ce rezultă însă din aceasta nu este voința comună a poporului, voința lui organică, pentru că aceasta nu poate fi exprimată prin aritmetică și nici pusă în evidență prin nici o adunare de voturi. Această voință se revelează în toată viața istorică a unui popor prin forma culturii sale generale și, înainte de toate, ea își găsește expresia în viața religioasă a poporului. Nu există voință populară care să fie una și comună, în afara domeniului organic al religiei, în afară de unitatea credinței religioase.

Când voința poporului se clatină, poporul se fărâmițează în atomi și e imposibil a recrea vreo unitate sau comunitate din acești atomi. Nu rămâne decât suma mecanică a voințelor majorității și minorității. Lupta partidelor începe ca și lupta claselor și grupărilor sociale și unitatea nu se poate obține decât printr-un compromis. Democrația este tocmai arena acestei lupte, haosul ciocnirii intereselor. Totul este fragil în aceasta, nimic nu e fix: nici unitate, nici stabilitate. E o veșnică stare

tranzitorie. Democrația creează parlamentul, care este cea mai puțin organică dintre instituții; este instrumentul dictaturii partidelor politice. Într-o societate democratică totul este efemer, totul se orientează spre ceva care depășește limitele democrației chiar. Adevărata viață ontologică este dincolo de limitele democrației; democrația se oprește la momentul cu totul formal și gol de substanță al libertății alegerii; astfel că, în sensuri deosebite, monarhiști și socialiști minează viața societăților democratice pentru că ei pretind ca alegerea să fie în fine specificată, substanța dată la lumină.

Democrația recunoaște suveranitatea și autocrația poporului, dar ignoră poporul însuși; nu există popor în democrații. Poporul nu se poate numi, cu această vorbă, generație omenească detașată de marele trecut, agățată de o zdrență a timpului, singura generație contemporană și încă nu întreagă, ci numai câteva părți din aceasta, care se consideră ca arbitrii destinului istorice. Poporul este un mare ansamblu istoric, el cuprinde toate generațiile unite, nu numai cele care trăiesc, ci și cele ale trecutului, cele ale părinților și străbunilor noștri. Voința poporului rus este voința unui popor milenar, care a primit botezul din mâinile Sfântului Vladimir, care a adunat Rusia sub marii cneji moscoviți, care a știut să găsească o ieșire perioadei tulburi (secolul al XVII-lea), care a deschis o fereastră în Europa sub Petru cel Mare, care a dat lumii – pentru a-i venera – sfinți mari și eroi, care a creat un vast imperiu și o cultură, marea literatură rusă. Voința poporului nu este voința momentană a generațiilor noastre, care a rupt cu generațiile anterioare. Înfumurarea, încrederea în sine a generației actuale, disprețul său pentru valorile ancestrale, aceasta este tocmai minciuna radicală a democrației. Este ruptura între trecut, prezent și viitor, negarea eternității, adorarea torentului distrugător al timpului. Când destinul Rusiei este de hotărât, vocea poporului rus întreg trebuie auzită, vocea tuturor generațiilor lui și nu numai aceea a unei generații trăitoare azi. În voința poporului, în voința sa comună și organică, intră legenda istorică și tradițiile, memoria istorică a generațiilor trecute la eternitate. De acestea democrația nu vrea să țină seamă, ea ignoră, prin urmare, voința poporului, pentru a nu cunoaște decât totalizarea mecanică a voințelor unui pumn neînsemnat de contemporani.

Criza democrației a început mai demult. Întâia democrație a fost provocată de revoluția franceză, care nu a îndeplinit făgăduințele sale. Democrațiile moderne se găsesc la o răspântie de drumuri, într-o

dureroasă neputință și nemulțumire. Ele sunt sfâșiate de discordie internă. Nu există în ele nimic organic și durabil, nici un element de eternitate. Ele nu iubesc libertatea decât în sensul indiferenței cu privire la bine și la rău, la adevăr și minciună. Astfel se văd născându-se îndoieli asupra drepturilor sufragiului universal, pur mecanic, considerând omul ca un atom lipsit de calitate. Se caută o soluție într-o reprezentare corporativă, în întoarcerea la principiul medieval al breslelor. Se crede că se vor obține astfel unitățile organice, grație cărora omul nu va mai fi un atom separat. Decepția cauzată de democrație și criza pe care ea o traversează sunt în raport cu caracterul său formalist și lipsit de substanță. Se încearcă atunci a se informa grabnic despre esența voinței poporului; despre ceea ce o face dreaptă, adevărată și sfântă. Nu importă ca voința poporului, voința tuturor să fie formal exprimată și că majoritatea cantitativă să determine destinele societății conform unei tendințe oarecare a acestei voințe. Ceea ce importă este obiectul voinței poporului, calitatea acestei voințe. Socialismul supune unei critici pesimiste democrația; descoperă că este lipsită de substanță și trece la afirmarea unei voințe substanțiale calitativ definită. El cunoaște acest popor ales, care vrea realizarea adevărului social, care are o linie de conduită obiectiv determinată. Socialismul enunță un principiu diametral opus democrației.

II

Prin contrast cu democrația cu totul formală, caracterul socialismului este material prin esență; socialismul știe ce vrea, efortul său are un obiect. Direcția voinței populare nu îi este indiferentă; el nu acceptă pe oricare și nici nu lasă să se afirme la întâmplare vremea. El înțelege să cunoască adevărul și nu părăsește soluția chestiunii: Ce este adevărul în calculul mecanic al vocilor? Prin tipul său psihologic, socialismul nu este sceptic. El este o credință și pretinde a fi o forță nouă în serviciul umanității. Socialismul utopic al lui Saint-Simon și socialismul științific al lui Karl Marx par, deopotrivă, pline de pretenții religioase și vor să ofere o concepție de ansamblu a vieții, să rezolve toate problemele. Voința are, în socialism, cu totul altă atitudine decât în democrație; este mai încordată, mai concentrată și îndreptată asupra unui obiectiv unic care cuprinde totul. Prin natura sa, socialismul nu poate

admite un parlament de opinii, această liberă arenă pentru lupta partidelor și a intereselor și care este așa de scumpă democrației sceptice. El caută să descopere voința populară în substanța reală, voință justă, dreaptă și sfântă; el afirmă nu suveranitatea formală a poporului sau a națiunii, ci suveranitatea materială a unei clase alese. El crede în existența acestei clase alese, a cărei voință posedă virtuți particulare.

Socialismul are un caracter mesianic. Pentru el există o clasă aleasă, o clasă-mesia: proletariatul. Acesta este lipsit de păcatul original, care produce întreaga istorie, întreaga cultură zisă „burgheză“, lipsită de acest păcat, care constituie exploatarea omului de către om și a clasei de către clasă. Această clasă-mesia este embrionul chiar al adevăratei umanități, al umanității viitoare, care nu va mai cunoaște exploatare. Proletariatul este Israelul nou. Toate atributele poporului ales de Dumnezeu îi sunt date. El trebuie să fie eliberatorul și salvatorul umanității; trebuie să realizeze împărăția lui Dumnezeu pe pământ. La o oră târzie a istoriei, vechiul milenarism evreiesc se reproduce astfel sub o formă omenească. Clasa aleasă va realiza, în fine, pe pământ, această împărăție făgăduită: fericirea în Israel, pe care nu a realizat-o Mesia crucificat. Este ea, care este tocmai acest Mesia nou, organizator al împărăției pământești, în numele căreia vechiul Mesia a fost renegat, pentru că el vestea o împărăție care „nu este din lumea aceasta“.

Suveranitatea proletariatului se opune suveranității poporului. Proletariatul este poporul adevărat și just, posedând toate calitățile proprii să garanteze dreapta sfințire a voinței spre un tip de viață superior. Viața reală, maximul de viață, este apanajul – pentru epoca noastră – al proletariatului numai. Este o clasă care nu este numai oprimată, dar și victorioasă și prin ea se va dezvolta puterea supremă a umanității; ea va subjugă definitiv forțele naturii și se vor duce la maximul lor forțele productive. Transferul puterii la această clasă va trebui să marcheze saltul regatului necesității spre cel al libertății; o catastrofă mondială, după care va începe precis adevărata istorie, supraistoria. Acestea sunt speranțele socialismului revoluționar clasic. El este mai interesant și mai instructiv decât formele tranzitorii și necomplete ale social-democrației efective, care se adaptează, de o manieră oportunistă, vieții burgheze.

Totuși, ar fi greșit să credem că, în gândirea socialistă, suveranitatea trebuie să aparțină proletariatului efectiv, empiric dat, ca unei cantități umane. Suveranitatea nu aparține proletariatului; când acesta este un fapt, ea îi aparține atât timp cât proletariatul este o „idee“.

„Ideii“ proletariatului trebuie să-i aparțină dominația în lume. În acest sens, socialismul nu este un realism empiric, ci un idealism. Este o minoritate aleasă de spiritul istoriei, gruparea celor mai conștienți, cunoscând adevărul, care are misiunea de a păstra „ideea“ proletariatului. Întregimea puterii trebuie să aparțină acestei minorități alese. Socialismul este, în aceasta, aristocratic în felul său și nu democratic. În numele acestei „idei“, în numele adevăratei voințe proletare, al cărei depozit nu poate fi încredințat decât unui număr mic; în numele intereselor proletariatului – despre care puțini oameni sunt conștienți – interese care sunt, de asemenea, interesele umanității, se pot exercita nu importă ce violențe asupra proletariatului empiric, existând efectiv. Se poate constrânge prin tun, baionetă și bici proletariatul efectiv, masa omenească înconștientă, pentru realizarea „ideii“ proletariatului. Noi am zis că socialismul reneagă, în principiu, suveranitatea poporului, libera expresie a voinței poporului și dreptul fiecărui cetățean de a participa la această expresie a voinței. În aceasta, el este în mod esențial contrar democrației. Autodemocratismul său însă merge mai departe. Socialismul nu recunoaște măcar clasei alese – proletariatul – care deține justele directive ale voinței populare, dreptul de a-și exprima liber voința. Acest drept nu aparține decât unei elite a proletariatului, numai lucrătorilor care au o voință socialistă și nu numai socialistă, ci cu adevărat socialistă, adică, bunăoară, o voință socialist-„bolșevică“ și nu o voință socialist-„menșevică“. Se poate și trebuie să se lipsească de dreptul de a exprima voința lor și de a participa la direcția vieții sociale toți muncitorii care nu sunt conștienți de „ideea“ proletariatului, care nu au o idee esențial socialistă. Din aceasta provine justificarea în principiu a dictaturii exercitate de minoritate – de păzitorii adevărați ai „ideii“ – socialist-pură asupra majorității scufundate în întuneric. Socialismul revoluționar, mesianic, nu poate să nu fie partizan al dictaturii; aceasta reiese din patosul socialismului, din pretenția sa pseudo-mesianică. Printr-un contrast frapant cu democrația, socialismul nu dă plenitudinea puterii și nu predă atribuțiile puterii autocratice decât unei voințe de o specie determinată, voinței socialiste, adică adevăratei și juste voințe. Este intolerabil și exclusiv în principiu; în virtutea „ideii“ sale chiar, el nu poate lăsa nici o libertate adversarilor săi, adică acelor care gândesc altfel decât el. Este strict obligatoriu de a refuza libertatea de conștiință. Este sistemul „marelui inchișitor“ (legenda creată de Ivan din „Frații Karamazov“, romanul lui Dostoievski și a lui Șigalev). El tinde să

hotărăscă despre destinul societăților omenești, negând libertatea spiritului.

Societatea și statul socialist aparțin unui tip confesional, sacru, nu lumesc, nici profan. Într-un stat socialist există o lege, o credință dominantă, și acei care îmbrățișează această religie dominantă trebuie să aibă drepturi privilegiate. Acest stat nu este indiferent în ceea ce privește credința, ca un stat liberal democratic; el decretază adevărul său și constrânge la acesta prin forță. Cei care nu recunosc credința socialistă trebuie să fie puși într-o situație analoagă aceleia a evreilor în societățile vechi teocratice-creștine. Statul socialist confesional pretinde a fi un stat sacru, binecuvântat nu de grația lui Dumnezeu, ci a dracului; în orice caz o grație.

Este în aceasta un contrast esențial între statul socialist și statul liberal-democrat. Socialismul neagă libertatea de conștiință, cum o neagă și teocrația catolică a Evului Mediu. El vrea să constrângă la adevăr și virtute, fără a lăsa indivizilor libertatea de a alege pe care o cere democrația liberală. Pretenția înșelătoare a vechii idei teocratice și imperialiste a trecut în socialism ideea uniunii exterioare și forțate a umanității, a universalismului cantitativ. Utopiile socialiste, care par a fi visuri de aur – pentru multe persoane – nu au făgăduit niciodată vreo libertate. Ele au întocmit totdeauna tablouri de societăți absolut despotice, în care libertatea trebuie distrusă fără a lăsa urme. În utopia lui Thomas Morus, libera deplasare de la un loc la altul nu era deloc mai ușoară decât în anii cei mai aspri ai republicii sovietice socialiste. În utopia lui Cabet, un singur jurnal apare – jurnalul guvernamental – și existența organelor presei libere este absolut interzisă. Se cunoșteau rău utopiile sau se uitaseră și s-a deplâns prea mult imposibilitatea realizării lor. La drept vorbind, ele apar mult mai ușor realizabile decât se credea altădată. Și noi ne găsim, acum, înaintea unei probleme cu totul altfel, îngrijorătoare: Cum să evităm realizarea lor definitivă? Bolșevicii se consideră, la noi, ca utopiști, îndepărtați de legile vieții reale, iar „constituțional democrații” ca realști. Experiența vieții ne arată contrariul. Constituțional democrați sunt cei care au fost utopiști și fanteziști. Ei au visat o constituție juridică în Rusia, au visat drepturile și libertățile omului și ale cetățeanului în condițiile vieții ruse. Visuri nebune, utopii de necrezut. Bolșevicii s-au arătat adevărații realști; ei au realizat ceea ce era mai ușor, au lucrat în sensul celei mai mici rezistențe;

au fost minimaliști și nu maximaliști. Ei s-au adaptat cât de bine s-a putut intereselor și instinctelor maselor, tradițiilor ruse.

Utopiile sunt realizabile; ele sunt mai mult decât ceea ce apărea ca o „politică de realism” și nu era decât un calcul raționalist de om de cabinet. Viața merge spre utopii și, poate, un secol nou începe, un secol în care intelectualii și clasa cultivată vor visa la mijloacele de a evita utopiile și a se întoarce la o societate nu utopică, la o societate mai puțin „perfectă” și mai liberă. De acum înainte nu se va mai visa la socialism, cum o făcea toată lumea la noi, și nu numai socialiștii. Căci liberalul rus credea, de asemenea, că nimic nu era superior socialismului dar că, din nefericire, socialismul nu era realizabil și că el însuși nu a atins un grad de eroism suficient pentru a putea realiza un ideal așa de înalt. Acum se va visa la un nou regim, nu perfect, ci imperfect, adică la un regim mai liber.

Se pare că libertatea este legată de imperfecțiune, de dreptul la imperfecțiune. Socialismul este tipul societății autoritare și, în aceasta, el se aseamănă societății și statului teocratic. Leontiev, care prevăzuse triumful revoluției în Rusia, al revoluției tocmai bolșevice, și care o prezisese, afirma cu o uimitoare intuiție că socialismul ar avea nevoie să utilizeze tradițiile seculare de supunere și vechile instincte de ascultare. El știa că socialismul va fi cimentat nu cu apă de trandafiri, ci cu sânge omenesc. El a fost, în aceasta, cu mult superior majorității rușilor, care, timp de un secol, visaseră la idila socialistă și își imaginaseră că socialismul era libertatea. Dar nu, trebuie să alegem: ori socialismul ori libertatea spiritului, libertatea conștiinței omenesci. Dostoievski înțelegea aceasta genial. Socialismul instaurează „o societate de ordin sacru”; această societate rămâne, așa că nu mai este loc pentru nimic „laic”, pentru nimic liber, pentru nici o alegere, adică pentru liberul joc al forțelor omenesci.

Socialismul vrea omul întreg în puterea sa, nu numai corpul, ci și sufletul. El atentează la adâncimea cea mai intimă și mai misterioasă a sufletului omenesc. Pretențiile sale cu privire la aceasta sunt o imitație a celor ale Bisericii. Singură Biserica, într-adevăr, pretinde puterea asupra sufletului omenesc și ia asupra ei călăuzirea sufletelor. Niciodată statul nu aspiră la puterea asupra sufletului omenesc, el este conștient de limitele puterii sale. Fondul spiritului omenesc rămâne impenetrabil statului. Statul cel mai despot nu pretinde deloc ca sufletele să i se abandoneze în fondul lor cel mai sacru. Statul aruncă în închisoare și condamnă la

moarte, dar nu pretinde supunere spirituală. Statul laic, statul secular nu putea pretinde aceasta; însă statul teocratic o pretindea, el care emitea pretenții universale, care se credea investit cu privilegiile sacre ale Bisericii. Socialismul comuniștilor emite aceeași pretenție, sub forma unui extremism de necrezut. El vrea să dresze sufletele după mecanică, să le disciplineze așa încât să se simtă bine în furnicarul omenesc, ca ele să îndrăgească viața cazărmilor și să renunțe la libertatea spiritului. Socialismul vrea să crească copii fericiți, ignoranți față de păcat. Creștinismul ține, înainte de orice, la libertatea spiritului omenesc și, prin urmare, nu admite posibilitatea unui dresaj mecanic al sufletelor pentru paradisul terestru. El lasă Antihristului grija de a o face.

Socialismul are dreptate când plasează obiectul substanțial al voinței populare deasupra acesteia, deasupra expresiei formale a ei. Dacă există o substanță calitativă oarecare a voinței populare și un scop superior în viața unui popor, această substanță și acest scop trebuie puse deasupra voinței poporului însuși, luată în simpla ei expresie formală. Atunci relativismul este învins și un scop valabil este propus. Acest scop, demn de eforturi, căruia voința poporului îi este supusă, trebuie pus deasupra voinței populare însăși și chiar viața socială trebuie să-i fie supusă. Numai viața spirituală poate fi un scop pentru viață și singură realitatea divină poate face realitatea vieții. Prin urmare, scopurile spirituale ale religiei trebuie puse la temelia societăților omenești și deasupra oricărei autoafirmări a voinței omenești. Libertatea omului, libertatea spiritului, nu poate fi salvată decât dacă se recunosc aceste scopuri spirituale ale religiei și dacă ne supunem voinței divine, fiindcă stricăciunea omenească și arbitrariul distrug libertatea omului. Este îngrozitor pentru om să cadă în robia exclusivă a voinței și arbitrariului omenesc, sub dominarea maselor omenești, care nu sunt subordonate niciunui adevăr. Astfel se pune problema inevitabilei delimitări a autocrației democratice, ca și a oricărei autocrații omenești, chiar a autocrației monarhiste. Socialismul reprezintă criza umanismului, criza autoafirmării omenești, formulată în democrație. Socialismul trece deja la o altă esență, la o colectivitate neumană în numele căreia tot ceea ce este omenesc este sacrificat. Marx este un antiumanist. Autoafirmarea omenească se transformă la el în negarea omului. Democrația este încă umanitară; socialismul este deja dincolo de umanism. El este o reacție contra Istoriei moderne și o întoarcere la Evul Mediu, dar în numele unui alt Dumnezeu. Noul Ev Mediu trebuie să semene vechiului, el va

avea teocrația sa pe dos. Dar când domnia umanității se isprăvește – domnia umanismului lumesc – atunci se descoperă prăpastii contrare. Statul socialist se aseamănă teocrației, el are pretenții teocratice pentru că este o satano-creație. Societatea, colectivitatea socială devine în el un despot absolut, mai de temut decât anticii despoți ai Asiriei și Persiei.

III

Vladimir Soloviev zicea că pentru a învinge socialismul ar trebui să fie limpezit adevărul lui. Nu se poate lupta contra socialismului cu „idei burgheze“ și nu i se poate opune societatea capitalistă burgheză și democratică a secolelor al XIX-lea și al XX-lea. Societatea burgheză a născut socialismul, ea ne-a dus la acesta. Socialismul este carnea cărnii și sângele sângelui capitalismului. Ele se găsesc pe unul și același teren; este unul și același spirit sau, mai bine, o singură și aceeași negare a spiritului care le însuflețește. Socialismul a moștenit ateismul societății burgheze și capitaliste al secolului al XIX-lea, cea mai ateistă – într-adevăr – pe care a cunoscut-o istoria vreodată. Legătura omului cu omul și a omului cu natura materială era deja falsificată. Este economismul civilizației secolului al XIX-lea care, denaturând organizarea ierarhică a societății, a născut materialismul economic, care este un reflex exact al stării reale a civilizației din secolul al XIX-lea. Atunci, într-adevăr, viața spirituală nu era decât un epifenomen, o adaptare ideologică la lucrurile pământești. Adorația lui Mammon în locul lui Dumnezeu este proprie capitalismului și, deopotrivă, și socialismului. Socialismul nu este o utopie sau un vis; este o reală amenințare și un avertisment pentru popoarele creștine, pentru a le aduce aminte cu strășnicie că nu au executat testamentul lui Hristos, ci au devenit eretici. Se dă uneori un temei capitalismului, zicând că natura omenească este păcătoasă și că păcatul nu poate fi dezrădăcinat prin forță, în timp ce esența socialismului este să presupună că natura este bună. Dar se uită că poate suna ora istorică în care răul naturii omenești, adică tocmai păcatul pe care îl aduce cu ea va lua o formă nouă. Este natura păcătoasă care naște socialismul. Capitalismul, ca o categorie spirituală și etică, a apărut pentru că natura omenească este supusă răului. Socialismul apare pentru aceeași rațiune. Apostazia credinței sale creștine, părăsirea

principiilor și scopurilor spirituale ale vieții, trebuie, în mod necesar, să sfârșească după stadiul capitalismului, în stadiul socialismului, sau atunci trebuie să se înceapă să se realizeze efectiv creștinismul și a ne întoarce la viața spirituală, să restabilim armonia ierarhică și normală a vieții, să subordonăm economicul spiritualului, să așezăm politicul în limitele care îi sunt hotărâte.

Socialismul pretinde că ar conține o substanță și un scop și chiar o substanță adevărată și un scop just. El se distinge prin aceasta de democrație, care este deschisă tuturor substanțelor și scopurilor. Substanța socialistă a vieții și scopul socialist al ei sunt de natură a provoca o stare de fanatism printre adepții acestei doctrine. Care sunt însă această substanță și acest scop? O ficțiune. Socialismul este tot așa de lipsit de substanță și tot așa de puțin ontologic ca și democrația. Ce trebuie considerat la el ca substanță și scop al vieții, adică ce nu sunt simple mijloace și instrumente ale vieții, fără a constitui, totuși, scopuri ce s-ar găsi în afară de socialismul însuși? Socializarea mijloacelor de producție nu este cu adevărat scopul și substanța vieții. Nu veți găsi nimic în economie care să aibă legătură cu scopurile și nu cu mijloacele vieții. Egalitatea economică nu este scopul vieții și nici munca materială organizată și productivă divinizată de socialism. Divinizarea socialistă a muncii materiale, în disprețul valorilor calitative, provine din uitarea scopului și a sensului vieții. Dacă socialismul are atâta importanță în epoca noastră este pentru că scopurile vieții omenești s-au întunecat, au fost definitiv înlocuite cu mijloacele vieții. Această întunecare se produsese deja de mai înainte în civilizația burgheză a secolului al XIX-lea, în factorul economic al acestui secol în care organizarea exterioară a vieții absorbea totul. Nu există substanță spirituală nici în socialism, nici în democrație. Și, într-adevăr, nu se poate căuta substanța și scopul vieții decât în realitatea spirituală, în cultura spirituală. Această substanță și scop pot fi numai de ordin spiritual. Acestea nu pot fi de ordin social, nu se pot concepe sub forme politice și economice. Nici o ideologie socială și politică nu dobândește o substanță adevărată dacă ea nu o descoperă în viața spirituală, în subordonarea tuturor formelor sociale și politice unui scop spiritual.

Substanța socialismului este numai aparentă. Prin dialectica sa fatală socialismul nu face decât să manifeste lipsa oricărei substanțe spirituale în civilizația contemporană. „Ideea“ proletariatului, în numele căruia curge atâta sânge, care își atrage un devotament așa de fanatic,

apare ca o idee lipsită de substanță. Ea vorbește de mijloacele vieții, dar nu spune nimic despre viața însăși. Socialismul este neputincois să parvină până la scopurile vieții. Jalnica vorbărie despre sufletul proletar nou și despre cultura proletară nouă creează oarecum un sentiment de jenă la socialiști înșiși. Nu există nici un indiciu de naștere a unui suflet nou; acesta rămâne sufletul vechi al bătrânului Adam plin de lăcomie, invidie, turbare și spirit de răzbunare. Este nou în acest suflet numai faptul că sentimentul păcatului s-a tocit și că penitența i-a devenit mai grea. Nu există nici un indiciu al unei culturi proletare noi. Socialismul trăiește pe spatele culturii burgheze și-și ia hrana sa mintală din materialismul „luminilor“ burgheze. Este ceva nou în socialism, este apariția unei colectivități neumane, a unui nou Leviathan. Dar, în această colectivitate sinistră, în acest monstru îngrozitor pier toate scopurile și toată substanța vieții, orice cultură spirituală se șterge; un astfel de monstru nu cuprinde un suflet omenesc nou, căci nu-l conține deloc. Dialectica interioară a democrației și socialismului ne arată că nu s-ar putea recunoaște o voință a poporului substanțială și justă, prin mijlocul simplelor semne exterioare, sociale și politice. Nu există deloc voință justă, în afară de justiția voinței, în afară de sfîntenia chiar a voinței. Este indispensabil a atinge real justul, a câștiga victorii asupra păcatului, a primi o iluminare și a suferi o transfigurare, pentru ca voința umană, voința populară să poată realiza o viață justă și viața să se formeze în Adevăr. Nu se poate înlocui transfigurarea reală prin nici un semn extern, prin nici un simulacru. Schimbarea formei nu este de un ajutor eficace. Sub veșmântul burghez sau socialist se poate adăposti aceeași substanță sau, mai degrabă, aceeași lipsă de substanță. Înaintea oricărei societăți, a oricărui popor, este o problemă religioasă care se pune mai întâi, căci iluminarea și transfigurarea voinței, faptul de a o supune obiectelor divine, este o problemă de religie și nu de politică socială. Toate problemele sociale și politice trebuie să fie subordonate acestei probleme religioase.

Substanța vieții nu poate fi decât o substanță religioasă. Este pătrunderea în viața lui Dumnezeu, adică în Ființa adevărată. Voința poporului, voința proletariatului este o voință păcătoasă care ține de nonființă și nu poate crea decât la fel.

Această voință trebuie să se încline înaintea voinței supreme, a voinței sfinte, a voinței lui Dumnezeu. Abia atunci ea realizează ființa. Suveranitatea aparține nu poporului sau proletariatului, ci lui Dumnezeu,

adică Adevărului însuși. Și, în viața unei societăți, a unui stat, este voința lui Dumnezeu și nu a noastră cea pe care trebuie s-o căutăm. Această teză trebuie susținută nu numai contra „stângii“ democratice sau socialiste, ci, deopotrivă, și contra „drepteii“ monarhiste. Nu se poate opune democrației expresia forțată a voinței omenesti de către grupuri privilegiate ale umanității. Problema iluminării și transfigurării spirituale, a întâlnirii voinței lui Dumnezeu și a adevărului lui Dumnezeu nu este numai o problemă personală, care se pune fiecărui suflet individual, este, de asemenea, o problemă socială, istorică, pusă popoarelor întregi. Forțele spirituale, energiile divine lucrează nu numai asupra sufletului fiecăruia, ci, deopotrivă, asupra sufletului societății, asupra popoarelor, asupra întregii istorii. Nu este vorba de perfecțiunea individuală, ci de transformările și descoperirile spirituale în viața societăților și popoarelor, în destinele istorice. Individul și societatea nu pot fi despărțiți și izolați unul de altul. Ajungem, astfel, să punem problema teocrației. Problema pusă de noi poate găsi o soluție într-o societate de tip teocratic?

IV

Democrația întâi, socialismul apoi, au pătruns victorios în viața societăților europene pentru că vechile societăți teocratice erau descompuse în interiorul lor. Proces fatal. Așa este destinul. Este în lungul aceluiași drum ca omenirea să treacă de la teocrație la socialism. Eșecul și imposibilitatea de a realiza teocrația au dus fatal la experiența democratică și la experiența socialistă. Astfel s-au desfășurat, una după alta, înfrângerile istorice și cauza înfrângerilor a fost totdeauna aceeași: transfigurarea reală a vieții înlocuită de semne exterioare și formale, fie că societatea era teocratic sacrală, fie că era scolastic sacrală. Teocrația era conștient simbolistă, în timp ce socialismul este conștient realist. Dar, și în una și în celălalt, nu sunt decât semenele armoniei perfecte urmărite care sunt atinse; ea nu este atinsă decât în aparență. Și teocrațiile vechi (domnia socială a Papalității în occident, a Sfântului Imperiu în orient) au suferit o înfrângere și s-au descompus pentru că împărăția lui Dumnezeu pe pământ nu a fost atinsă de ele în realitate; ea nu a fost decât exterior simbolizată, manifestată prin semne. Statul teocratic, pierzând din ce în ce substanța sa sacră, a degenerat, puțin câte puțin, într-un simulacru de

împărăție a lui Dumnezeu aici, pe pământ. Scopul teocratic al Evului Mediu este una dintre concepțiile sublime ale Istoriei. Dar libertatea spiritului omenesc, consimțind voluntar la realizarea împărăției lui Hristos pe pământ, nu a fost luată în considerație. Împărăția lui Dumnezeu nu poate fi realizată prin forță. Încercările libertății au dus omenirea pe drumul democrației. Omul s-a silit să se lămurească pe el însuși prin el însuși, într-un fel autonom; de aici, el a trecut la afirmarea de sine prin sine și această afirmare a sfârșit cu exterminarea omului prin sine însuși, cu autoexterminarea. Aceasta este tragedia Istoriei moderne. Trecerea de la heteronomie la autonomie era inevitabilă. O societate întemeiată pe heteronomie nu poate exista veșnic, conștiința autonomă se va deștepta inevitabil. Autonomia însă nu trebuie să fie decât un drum spre teonomie, spre o stare de suflet superioară, spre libera acceptare a voinței lui Dumnezeu, spre libera subordonare a acesteia. În Istoria modernă autonomia a sfârșit nu la teonomie, ci la anomie. Ori în anomie autonomia se distruge ea însăși, ea devine cea mai rea dintre heteronomii. Este ceea ce observăm, de asemenea, în socialism. În vechea societate teocratică teonomia nu era atinsă. În moderna societate autonomă nu există deloc teonomie și, de aceea, această societate nu are nici o substanță ontologică. Simbolismul teocratic vechi avea – în ciuda a tot – până la un moment oarecare, până la o vârstă oarecare a umanității, o valoare cu adevărat sacră. Vechile societăți erau pline de simbolism sacru. Și aceasta avea o importanță enormă pentru educația și guvernarea popoarelor creștine. În viața popoarelor însă trebuie să sosească momentul când ele vor vrea să treacă de la simbolism la realism, la viața mai reală. Numai că acesta nu va fi realismul mistic și ontologic, realismul iluminării și al transfigurării vieții; va fi realismul empiric și chiar materialist, iluzoriu și nu ontologic. Acest realism nu va avea nici o esență substanțială, el va fi formalist și se va cuprinde în întregime în manifestări exterioare și nu în realizările ființei. Nu există decât un drum conducând la împărăția lui Dumnezeu, la adevărata teocrație: a lucra la realizarea ei efectivă, adică la creația reală a unei vieți spirituale superioare, la iluminarea și transfigurarea omului și universului.

În afară de creația reală a unei vieți spiritual superioară, adică în afară de regenerare, în afară de o naștere spiritual nouă, este imposibil să găsești intrare în vreo societate perfectă sau cultură perfectă. Nu se poate să te mărginești la simbolizarea vieții spiritual superioare, la o simulare perpetuă; trebuie atinsă în realitate. Dar dobândirea reală a vieții spiritual

superioare nu are semne caracteristice prea aparente. De aceea, s-a zis că împărăția lui Dumnezeu vine într-un fel invizibil. O realizare prea aparentă a împărăției lui Dumnezeu este totdeauna suspectă și comportă ceva neautentic. Nu este întoarcere la vechile teocrații occidentale sau orientale, căci nu este o întoarcere la manifestările exterioare ale împărăției lui Dumnezeu, fără realizarea ei efectivă. Simulacrul „statului creștin“ nu ar putea servi de acum la nimic, căci el este cel care a ajuns la faliment, prin experiența democrației și socialismului. Și cum să întemeiezi un stat creștin real, o reală societate creștină? Pentru aceasta, o iluminare și o transfigurare spirituală sunt necesare. Poate catastrofele și marile încercări ne duc la aceasta. Dar adevăratul stat creștin nu va mai fi un stat. Ceea ce trebuie nu este să răspândim totul în afară, nu este să manifestăm și să semnificăm o viață interioară, ci să cufundăm totul cu adevărat în viața spirituală, să revenim în patria spiritului. Este în aceasta o revoluție mai profundă ca toate acelea pe care revoluționarii exteriori pot s-o opereze.

Traversăm o criză mondială a tuturor ideologiilor și a tuturor formelor politicii și societății. Totul pare epuizat deja. În viața exterioară nu mai este nimic care să poată inspira popoarele civilizate. Toate vechile formule politice cad în desuetudine. Singur poporul rus a arătat încă în distrugere o enormă energie și a încercat să realizeze cea mai nebunească dintre utopii. Vechile societăți se năruiesc, acelea în care urme de sancțiuni teocratice existau încă. Spasmodice încercări de restaurare au loc. Este însă o faptă disperată. Este imposibil de restaurat vechiul stat teocratic, nu este posibilă întoarcerea la el, căci el nu a realizat efectiv adevărul lui Dumnezeu, ci a avut numai aerul că îl realizează prin semne exterioare. Vladimir Soloviov explică căderea Bizanțului prin faptul că el nici nu încercase să realizeze creștinismul în viață. S-ar putea zice același lucru cu oarecare variante și atenuări despre toate statele teocratice vechi, care purtau în ele germenii ruinii lor. Nu este creștinismul cel care nu a reușit, ci opera lui Constantin cel Mare, deși ea a avut o importanță și o semnificație providențială. Creștinismul revine – pentru a zice astfel – la starea sa de dinainte de Constantin. Biserica ortodoxă rusă este pozitiv întoarsă la această stare. Poate creștinismul este chemat a reveni încă mai mult înapoi, la catacombe și, de acolo, să cucerească din nou lumea. Este puțină speranță că noul imperiu al lui Cezar să dorească a fi creștin. Și nici un simulacru nou de stat creștin nu va sfârși cu realizări autentice. Intrăm într-o epocă de revelații sinistre în care va trebui să trăim realități

adevărate. În aceasta se găsește semnificația epocii noastre tragice, lipsite de bucurie. Pesimismul creștin în Istorie își valorifică drepturile sale. Trebuie să renunțăm la iluziile mângâietoare ale unui optimism dulceag. Însă acest pesimism relativ nu trebuie să contrarieze efortul nostru către adâncurile vieții spirituale. Ruina iluziilor exterioare duce la viața interioară.

Civilizația ateistă și fățarnică a secolelor al XIX-lea și al XX-lea își sărbătorește victoriile, în același timp însă suferind o criză mortală în principiile sale. Ea a născut războiul mondial – născut din infinita lăcomie a vieții, proprie civilizației contemporane. Și războiul mondial va fi fost începutul distrugerii ei. Or, este în zadar că se visează o viață pașnic burgheză, o întoarcere la bazele civilizației burgheze a secolului al XIX-lea, închipuită ca utopia unui stat aproape perfect. Catastrofele neuzite, care sunt răboaiele și revoluțiile, dormeau în principiile acestei civilizații și numai smintiții mai aspiră la întoarcerea stării sociale care precedă războiul mondial, deși, la prima vedere, nebunia lor poate părea logică. Tragedia crizei contemporane constă în aceea că nimeni – în sufletul și conștiința sa – nu mai crede în nici o formă politică și în nici o ideologie socială. Comunismul singur încearcă încă a se menține cu prețul unei încordări drăcești a voinței și a unui fanatism sângeros. El pierde însă sub loviturile mortale pe care le dă el însuși „ideii” sale. Nu numai monarhiile se prăbușesc, ci și democrațiile traversează o criză care te face să te gândești la agonie. Vechile concepții ale statului și ale economiei naționale se năruiesc și societățile europene intră într-o epocă asemănătoare Evului Mediu de la începuturile lui. Problema democrației a încetat să fie o problemă politică pentru a deveni o problemă spirituală și culturală: problema regenerării spirituale și a reeducării maselor. Democrațiile au proclamat libertatea alegerii, însă nu se poate să te ții mult în echilibru pe această libertate; trebuie să te servești de aceasta, trebuie să faci alegerea adevărului, să te supui unui adevăr. Și toate acestea ne conduc mai departe decât democrația. Singura justificare a democrației va fi că este chemată să se biruiască pe ea însăși. În aceasta zace adevărul ei. Democrațiile contemporane degenerază – după toată evidența – și nu mai inspiră pe nimeni. Încrederea în salvarea prin democrație nu mai există. Democrații sunt acei despre care se spune că nu sunt nici calzi nici reci și că, din cauza aceasta, vor fi vărsați din gura lui Dumnezeu. Nu se poate câștiga adevărata viață numai prin intermediul cantității. Monarhiștii, cu toată valoarea din trecut a

principiului monarhic însuși, sunt mișcați de sentimente negative și neputincioase și, foarte adesea, de ură și spirit de răzbunare; pentru un prea mare număr dintre ei monarhia nu este decât o armă susceptibilă de a restabili interesele în care ei au fost loviți. A devenit imposibil de a constrânge popoarele la monarhie prin procedeele de altădată. Popoarele trebuie să o dorească liber pentru ca ea să se poată realiza; dar, în acest caz – dacă va fi restabilită – va fi cu totul nouă.

În viața economică, în regimul social, capitalismul se prăbușește îngrozit de otrăvurile mortale pe care el însuși le-a produs. Nu se poate reveni la regimul industrial și capitalist care era în vigoare înainte de războiul mondial, căci el a născut toate nenorocirile umanității. Speranța însă nu este mai puțin clătinată prin posibilitatea substituirii sistemului capitalist cu sistemul socialist. Nu se mai poate crede în socialism, el a încetat să mai fie un obiect invizibil atins de credință; el a devenit un lucru vizibil. Și – ca lucru vizibil – îndură o criză tot așa de gravă ca și a capitalismului; el duce societatea omenească spre o situație definitiv închisă. Bazele morale ale muncii, motivele care împing pe oameni să muncească, determină viața economică a unui popor. Aceste baze morale ale muncii sunt răsturnate și foametea amenință popoarele. Motivele care sileau pe oameni la muncă în societățile capitaliste nu mai pot fi restabilite. Nu se vor mai putea constrânge popoarele la disciplina muncii care domnea în societatea capitalistă; sub acest raport, ceva iremediabil a avut loc. În ceea ce privește socialismul, nu este nimic care să fie mai puțin vrednic să instituie o nouă disciplină, o nouă temelie morală a muncii. El o divinizează, face din ea un idol și tot el o descompune complet, distruge chiar această clasă muncitoare în numele căreia este gata să îndeplinească tot felul de violențe sângeroase. Problema economică, întocmai ca problema politică, devine, pentru umanitatea contemporană, o problemă spirituală, ea nu se rezolvă prin ea însăși. Restabilirea muncii presupune o renaștere spirituală. Or socialismul se prăbușește în urma capitalismului, nu numai din pricina incapacității sale economice, ci și din pricina stricăciunii sale spirituale. Esența satanocratică a socialismului apare. El suferă o înfrângere tot așa de îngrozitoare ca toate formele vieții sociale. Și aceasta va fi înfrângerea supremă, până la adoptarea noului drum. Există un socialism creștin, dar nu trebuie dată prea mare importanță termenilor; eu sunt gata să mă declar socialist creștin, dar ar însemna să uzăm de un vocabular imperfect. Socialismul creștin nu este adevăratul socialism, ba chiar

adevăratul socialism nu îl poate suferi. Trebuie numit socialism – în sensul riguros al cuvântului – mișcarea care tinde să facă societățile omenești stăpâne pe destinele lor, prin mijloace exterioare, prin violențe materialiste. Astfel, socialismul nu este deloc creștin. El nu face decât să recunoască nedreptatea regimului individualist și capitalist. Marea nenorocire este însă că vechiul socialism creștin nu este decât o mișcare foarte anodină, care nu are nimic radical în principiul său și, prin urmare, influența sa nu poate fi puternică. Creștinismul trebuie să conceapă mai profund problema vieții sociale.

Credința în salvarea politică și socială a umanității se stinge. Noi reglăm socotelile unei serii de veacuri în care mișcarea se efectua dinspre centru, din miezul interior al vieții spre periferie, spre suprafața vieții, spre viața socială exterioară. Și, cu cât viața socială a devenit mai goală și lipsită de substanță, cu atât dictatura vieții sociale asupra vieții generale a umanității a devenit mai puternică. Politica înlănțuie viața omenească ca pe o formație parazitară care îi sughe sângele. Cea mai mare parte a vieții politice și sociale a umanității contemporane nu este o reală viață ontologică, ci o viață fictivă, iluzorie. Lupta partidelor, parlamentele, mitingurile, jurnalele, programele și platformele, propaganda și demonstrațiile, lupta pentru putere – toate acestea nu sunt adevărata viață, nu au nici un raport cu esența și scopurile vieții; este greu de pătruns de-a curmezișul tuturor acestora, până la miezul ontologic. O mare reacție sau revoluție trebuie să se producă în lume contra dominării vieții sociale exterioare și a politicii exterioare, în numele unei treceri la viața interioară și spirituală, nu numai personală, ci și suprapersonală, în numele esenței și scopului vieții. Aceasta poate părea celor care se găsesc în prada puterii exteriorului un fel de apel la a părăsi viața. Însă trebuie să alegem: sau viața spirituală este o sublimă realitate și atunci trebuie căutată în ea mai multă viață decât în întreg zgomotul politicii sau ea este ireală și atunci trebuie aruncată ca o minciună.

Când se simte că totul a fost trăit și epuizat, când pământul cedează sub picioarele noastre – cum se întâmplă în zilele noastre – când nu mai este nici o speranță și iluzie, când totul este dezgolit și demascată – împrejurările se pretează la o mișcare religioasă în lume. Acesta este punctul în care suntem și este bine să ne dăm seama. Dostoievski o înțelegea, Vladimir Soloviev de asemenea. Noi încă trebuie s-o înțelegem profund. A înțelege aceste lucruri este în tradiția gândirii ruse. Revoluția rusă ne ajută la aceasta. Revoluția a avut loc în Rusia când democrația

liberală a făcut dovezile neputinței sale și când umanismul istoriei moderne ajunsese la sfârșitul său. Or, un socialism absolut și antiumanist se realizează în revoluția rusă. Poporul rus, în acord cu particularitățile spiritului său, s-a oferit ca jertfă unei experiențe pe care istoria nu o cunoscuse. El a demonstrat rezultatele liminare ale unor idei. Popor apocaliptic, el nu poate realiza o împărăție umanitară mijlocie; el nu poate realiza decât fraternitatea în Hristos sau tovărășia în Antihrist. Dacă nu este fraternitate în Hristos, să domnească atunci tovărășia în Antihrist! Poporul rus a pus această dilemă, cu o putere extraordinară, în fața lumii întregi.

CUPRINS

DIALECTICA SACRULUI CA TEOLOGIE A ISTORIEI	5
SFÂRȘITUL RENAȘTERII	23
NOUL EV MEDIU	55
REFLECȚII ASUPRA REVOLUȚIEI RUSE	86
DEMOCRAȚIA, SOCIALISMUL ȘI TEOCRAȚIA	114